

ANDRIUS MARCINKEVIČIUS

RUSŲ TAPATUMO
SOVIETMEČIO LIETUVOJE
KONSTRAVIMAS:
POLITIKA, GYVENTOJŲ
SURAŠYMAI IR ISTORINĖ
ATMINTIS

IVADAS

Rusų tapatumo sovietmečio Lietuvoje aspektai šiuolaikinėje lietuviškoje istoriografijoje yra mažai tyrinėti. Sovietmečiu dėl politinių priežasčių lietuvių gretose susiklostė prielaidos formuoti politizuotam požiūriui į rusus, kuris iki šiol yra gyvybingas ir daro didelį poveikį vertinant rusų istoriją ir tapatumą. Iš vyresnės kartos lietuvių atminties nėra išblėsę faktai, kad Lietuvos sovietinės okupacijos, masinių gyventojų represijų ir trėmimų, taip pat politinių, socialinių ir ekonominių pertvarkymų po 1940 m. vykdytojais, pokario rezistencinių kovų malšintojais daugiausia tapo asmenys, atvykę į Lietuvą iš įvairių Sovietų Sąjungos regionų, šnekėję rusų kalba, atstovavę kitokiai kultūrai, pasaulėžiūrai ir gyvenimo būdai. Nors dauguma šių procesų vyko ne be kitų tautybių ir dalies vietos gyventojų paramos, o kai kurie rusai buvo apsigyvenę arba gimę Lietuvoje iki pirmosios sovietinės okupacijos ir vėlesniais Sovietų Sąjungos politinės raidos laikotarpiais, rusus įprasta laikyti vienodus socialinius ar kultūrinius požymius turinčia gyventojų grupe, tapatinti juos su sovietinio režimo atrama ir skaudžiausiais šio režimo politikos padariniais.

Pripažįstant minėto požiūrio sklaidos motyvų pagrįstumą, dera pridurti, kad rusai dažnai suvokiami Lietuvoje sovietmečio ideologijos sukonstruotuose arba mitologizuotuose politiniuose, socialiniuose ar kultūriniuose kontekstuose. Neatsitiktinai jų vaizdinį smarkiai lemia atskirų socialinių grupių, kuriose jie turėjo svarbų ar išskirtinį vaidmenį, savybių ir požymių atranka. Vieni ryškiausių yra stalininio laikotarpio sovietų valdžios pareigūnų, represinių struktūrų ir kariuomenės atstovų, sribų įvaizdžiai. Su rusų veikla, tapatumu ir statusu dažnai (ir ne be pagrindo) siejami nomenklatūros, milicininkų, KGB agentų ir karininkų, pramonės specialistų ir darbininkų bei Antrojo pasaulinio (daugumai rusų – Didžiojo Tėvynės) karo veteranų vaizdiniai. Rusų imigracijos padariniai siejami ne tik su Lietuvos sovietizacijos aspektais, bet ir etninį šio proceso pobūdį pabrėžiančia rusifikacijos sąvoka. Juolab kad dauguma kitų tautybių imigrantų mažai skyrėsi nuo bendros imigrantų masės, kalbėjo rusų kalba ir pan. Kartu išlieka ryškus rusų kaip mažai sąveikavusių su lietuvių visuomene, ne-

mokėjusių lietuvių kalbos, nepažinojusių kultūros ir tradicijų gyventojų vaizdinys. Atrodytų, kad sovietmečiu ir nebuvo svarių prielaidų egzistuoti rusų tapatumo skir-tumams.

Minėto požiūrio gyvybingumą greta daugybės kitų priežasčių lemia ligšiolinių Lie-tuvos rusų padėties tyrimų prieigų pobūdis. Nėra parengtų šios etninės grupės tapatu-mo politinio konstravimo, taip pat rusų socialinės struktūros ir istorinės atminties rai-dos XX a. Lietuvoje interpretacijų. Sovietmečio rusų vaizdinys, ypač visuomeniniame diskurse, labiau nulemtas išankstinių nuostatų nei pagrįstas, pavyzdžiui, rusų senbuvių likimo, šio laikotarpio tarprespublikinės migracijos ir jos socialinių požymių analize. Tyrinėtojai skyrė gerokai daugiau dėmesio rusų padėties Lietuvoje 1918–1940 m. ir po 1990 m. tyrimams. Kitaip tariant, greta veiksmų, lemiančių bendrą rusų etninės grupės sovietmečiu vaizdinį, analizės stinga dėmesio kokybiniam požiūriui – individams, kurie pagal socialinius ir kitokius požymius tarp rusų sudarė mažai matomas arba „nemato-mas“ tuometinėje visuomenėje mažumas. Ar jos irgi buvo palankiai vertinamos sovie-tinio režimo? Kaip minėta, nėra išsamiai ištirtas rusų senbuvių, kurie šiame straipsnyje suvokiami kaip rusai, gimę ir gyvenę Lietuvoje iki 1940 m., bei jų palikuonių, likimas. Manytina, kad iš jų verti daugiau dėmesio ir tie asmenys, kurie dėl politinių aplinkybių emigravo iš Lietuvos po 1940 m., išsiveždami su savimi dalį rusų etninės grupės socia-linio kapitalo, tapatumo ir istorinės atminties.

Šiame straipsnyje, autoriui suvokiant, kad rusų tapatumas sovietmečiu yra išsamios studijos nusipelnantis tyrimo objektas, apsiribojama atskirų, mažiau lietuviškoje isto-riografijoje nagrinėtų šios tematikos aspektų analize. Straipsnio tikslas – ištirti, kokią įtaką rusų tapatumo vaizdiniui sovietmečio Lietuvoje darė etniškumo konstravimo Sovietų Sąjungos nacionalinėje politikoje aspektai¹; kaip šios politikos įgyvendinimas siejosi su visuotiniais gyventojų surašymais ir juose formuojamu etninių grupių vaiz-diniu; kokios buvo prielaidos, atsižvelgiant į šią politiką, rusų tapatumo ir istorinės at-minties variacijoms sovietmečio Lietuvoje. Kai 1940 m. Lietuva ir kitos Baltijos šalys buvo okupuotos Sovietų Sąjungos, likusioje jos dalyje buvo atliktas nemenkas rusų ir kitų etninių grupių tapatumo konstravimo politinėmis priemonėmis įdirbis. Viena iš svarbių priemonių buvo gyventojų surašymai, kuriuose atsispindėjo sovietinės valdžios konstruojamas visuomenės etninės struktūros vaizdinys, o jis savo ruožtu veikė šių visuomenės grupių nuostatas. Lietuvos gyventojai taip pat pateko į šios politizuotos

¹ Įprastos šiuolaikiniuose moksliniuose tyrimuose sąvokos „etniškumas“ ar „etninės grupės“ nebuvo vartojamos sovietinių valstybės ar mokslo institucijų dokumentuose. Šiame straipsnyje jos vartojamos kaip sovietmečiui būdingų sąvokų „nacionalizmas“, „nacionalinės grupės“, „nacijos“ arba „etnosai“ atitikmenys. Sykiu straipsnyje yra aptariamas vadinamųjų sovietinių nacijų sampratos konstravimas.

apskaitos akiratį. Tad pravartu etninių grupių konstravimo proceso kontekstą Sovietų Sąjungoje iki 1940 m. palyginti su rusų sovietmečio Lietuvoje savimonės raida, mėginant suvokti pastarųjų santykį su sovietine politika ir ideologija. Straipsnyje siekiama pateikti ne išsamią rusų istorijos ir tapatumo sovietmečiu analizę, bet akcentuoti skirtį tarp konstruojamų sovietinės ideologijos rusų tapatumo vaizdinių ir tikrosios padėties, taip pat numatyti galimas rusų tapatumo tyrimų plėtotės ateityje kryptis.

Pastarąjį dešimtmetį greta sovietmečio Lietuvos politinės istorijos, genocido ir rezistencijos tyrimų pasirodė darbų, skirtų šio laikotarpio socialinei problematikai tirti. Žinomiausiose studijose yra nagrinėjamas visuomenės prisitaikymas prie sovietinio režimo (Putinaitė 2007; Švedas 2009), kultūrinio elito elgsenos (Klumbys 2009), nomenklatūros sudėtis ir vaidmuo pramonės raidoje (Antanaitis 2001; Ivanauskas 2011; Grybkauskas 2011), sovietmečio atmintis (Marcinkevičienė 2007; Nikžentaitis 2011), tapatybių ideologijų konkurencija (Safronovas 2011) ir kt. Kita vertus, iki šiol tebėra mažai atskleistos sovietmečio etninių procesų, etninių grupių santykių ir tapatumo dimensijos, išskyrus bene lenkų repatriacijos iš Lietuvos ir jų padėties tyrimus (Stravinskienė 2011). Rusų tapatumo aspektai fragmentiškai atsispindi platesnės problematikos ir apimties tyrimuose, daugiausia – skirtuose Stačiatikių ir Sentikių bažnyčių bei religinių bendruomenių istorijai (Laukaitytė 2003; Барановский, Поташенко 2005; Поташенко 2008 ir kt.). Rusų demografiniai rodikliai ir kaitos tendencijos yra aptarti sociologų tyrimuose, pernelyg nesigilinant į jų socialinės struktūros ir tapatumo aspektus (Stankūnienė 1995; Sipavičienė 1997). Be to, paminėtinos Algirdo Kavaliausko Visagino miesto įkūrimo ir atominės elektrinės komplekso statybos, kurioje dominavo iš kitų sovietinių respublikų atvykę rusai, istorijos studijos (Kavaliauskas 1999, 2003). Rusų kultūros istorinis paveldas ir tapatumo aspektai plačiau aptariami neakademiškuose kraštotyros leidiniuose (Шлевис 2006; Mutas 2001, 2004), spaudoje ir elektroninėje žiniasklaidoje.

Šiame straipsnyje, mėginant atskleisti rusų tapatumo konstravimo problematiką iš platesnės mokslinių tyrimų perspektyvos, remiamasi užsienio šalių istoriografija. Ypač pravartūs dabartinės Rusijos tyrinėtojų darbai, išplečiantys suvokimą apie etniškumo sampratą ir konstravimą Sovietų Sąjungoje, analizuojantys rusų etninės grupės, rusų kalbos ir kultūros statusą V. Lenino, J. Stalino ir kitų sovietinių lyderių įgyvendinamos nacionalinės politikos kontekste, taip pat apibūdinantys rusų tapatumo ir rusifikacijos skirtingais istoriniais laikotarpiais sampratą (Вдовин 2004; Tishkov 1997; Тишков 2008; Миллер 2008 ir kt.). Rusų padėtis sovietmečio Lietuvoje šių tyrinėtojų nėra aptariama specialiose studijose, bet dažniausiai atsispindi kompleksiniuose trijų Baltijos šalių arba vadinamojo Pabaltijo sovietinių respublikų rusų problematikai skir-

tuose darbuose (Zubkova 2010; Фурман, Задорожнюк 2004; Симонян 2003 ir kt.). Nemažas įdirbis etninių ir etnopolitinių procesų Sovietų Sąjungoje tematika atliktas JAV ir Vakarų Europos šalyse. Šie tyrimai skirti platesnio spektro nei rusų tapatumas Lietuvoje problematikai, bet dalis jų yra vertingi interpretuojant etninių procesų kilmę, permąstant esamus rusų vaizdinius bei ieškant naujų metodologinių prieigų. Ypač išskirtina amerikiečių istoriko Terio Martino „pozityvios diskriminacijos“ koncepcija (Мартин 2010), nors panašios problematikos tyrinėtojų būrys yra nemažas (Brubaker 1994; Suny, Martin 2001; Fitzpatrick 2005; Johnston 2011 ir kt.). Istorikės iš Prancūzijos Žiuljetos Kadjo darbai yra įdomūs dėl novatoriškos etninių grupių konstravimo ir jų klasifikacijos sovietmečio surašymuose analizės (Кадио 2002).

Straipsnyje iš dalies remiamasi Lietuvos centrinio valstybės archyvo (LCVA) dokumentais ir skelbtais šaltiniais. Iš jų plačiausiai naudojami 1959, 1970, 1979 ir 1989 m. Sovietų Sąjungos visuotinių gyventojų surašymų duomenys. Pažymėtina, kad didžioji dalis šių duomenų sovietmečiu buvo skirti tik tarnybiniam naudojimui. Viešai skelbtos duomenų suvestinės, kurioms pritarė sovietų valdžios institucijos, nors tai anaip tol nereiškia, jog šių institucijų nedomino etninių grupių rodikliai. Priešingai, statistika Sovietų Sąjungoje buvo svarbi visuomenės kontrolės priemonė, todėl archyvuose dokumentuose yra išlikę su surašymais susijusių neskelbtų duomenų ir pan. Reikšmingi šiam tyrimui šaltiniai – rusų veikėjų atsiminimai (Сокольский 1985; Архимандрит Алексей). Jų pasakojimus papildė sociologės Natalijos Kasatkinos 1989–1992 m. biografinių interviu pagrindu atlikto rusų inteligentijos tyrimo duomenys. Šie interviu – tai kai kurių rusų senbuvių požiūris į išgyvenimus, patirtus lemtingiausiais Lietuvai 1940–1941 m. ir pokario metais. Straipsnyje kaip papildoma medžiaga, atskleidžiant rusų tapatumo sovietmečio Lietuvoje aspektus, panaudoti pusiau struktūruotų interviu duomenys. Interviu su skirtingo amžiaus respondentais buvo atlikti straipsnio autoriaus Vilniaus mieste 2012 m. Šios istorijos leidžia identifikuoti įvairius su rusų tapatumu susijusius aspektus, kurie dažnai neatsispindi archyvų dokumentuose ir skelbtuose šaltiniuose bei sudaro prielaidas permąstyti esamus rusų vaizdinius.

ETNINIŲ GRUPIŲ TAPATUMO KONSTRAVIMAS SOVIETŲ SĄJUNGOJE: POLITIKA IR SURAŠYMAI

Sovietų Sąjungoje gerokai iki Lietuvos okupacijos valdžios pastangomis buvo konstruojama „rusiškumo“ samprata. Etniškumas, priešingai nei numatė Rusijos komunistų (bolševikų) partijos (RKP(b)) programa iki 1917 m. Spalio perversmo, buvo svarbus visuomenės skirstymo į grupes požymis visu Sovietų Sąjungos gyvavimo laikotarpiu.

JAV istorikas T. Martinas bolševikų nacionalinę politiką vadina unikalia ir pagal pritaikymo mastus neturinčia analogų tuometiniame pasaulyje. Jos esmę atspindėjo RKP(b) vadovybės su Vladimiru Leninu priešakyje nuostata, kad jeigu valdžia leis etninėms grupėms naudotis nacionalinėmis formomis, t. y. iš dalies patenkins nacionalizmo poreikius, tai galiausiai sugebės suardyti šių judėjimų vienybę, neutralizuoti nacionalinių šūkių patrauklumą masėms, sudaryti sąlygas klasiniams skirtumams išryškėti ir bolševikinės ideologijos recepcijai. Vis dėlto po Spalio perversmo ši vadovybė, atsižvelgdama į pakilias nacionalines nuotaikas buvusiuose Rusijos imperijos pakraščiuose, jau skelbė etninę savimonę neišvengiamu visuomenės raidos etapu pakeliui į internacionalizmą, o tautų susiliejamą manė būsiant įgyvendinamą tolesnėje ateityje per visišką engtų tautų išlaisvinimą. V. Lenino požiūriu nerusų nacionalizmą labiausiai skatino Rusijos imperijos politika ir iš jos kilęs nepasitikėjimas didžiarusiais. Tad RKP(b) paskelbė didžiarusišką nacionalizmą esant didesnei pavojaui nei engiamų tautų nacionalizmas ir jį šitaip traktavo iki XX a. ketvirtiojo dešimtmečio pradžios (Мартин 2010: 167).

Vienas esminių veiksnių, lėmusių etninių grupių tapatumo konstravimo Sovietų Sąjungoje pobūdį, buvo priešiškas RKP(b) vadovybės nusistatymas kultūrinės autonomijos idėjos atžvilgiu. Šios autonomijos toleravimas buvo suvokiamas kaip potencialus etninių grupių separatizmo šaltinis, todėl RKP(b) vadovybė ieškojo kitų minėtų grupių interesų atstovavimo, o dar tiksliau – šio reiškinių regimybės formų. 1921 m. kovą įvykusiame RKP(b) X suvažiavime Josifas Stalinas, tuomet atsakingas už nacionalinius klausimus, siūlė kurti tautines teritorines autonomijas Rusijos valstybės sudėtyje (Тишков 2008). Jo siūlymas sukėlė kitų, formaliai nepriklausomų socialistinių respublikų (ypač Ukrainos ir Gruzijos) atstovų pasipiktinimą. V. Leninas, pasitaręs su jais, galiausiai parėmė nepriklausomų valstybių sąjungos, kilusios esą iš laisvo tautų apsisprendimo teisės, modelį. Jis pirmenybę teikė sovietinės santvarkos įtvirtinimui respublikose, o formalų respublikų statusą laikė antraeiliu dalyku. Tikėtasi, kad nuolaidi politika buvusiuose Rusijos imperijos pakraščiuose palenks į sovietų valdžios pusę vietos gyventojus. 1922 m. gruodį buvo įkurta būtent Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjunga, o ne Rusijos federacinė valstybė ar pan. Suprantama, kad šis niuansas nedarė esminio poveikio valstybės politinės santvarkos pobūdžiui. Be to, po V. Lenino mirties 1924 m. visi nacionalinės politikos įgyvendinimo svertai pateko į J. Stalino rankas. Šis nepanaikino sąjunginių respublikų statuso, bet ir neatsakė tautinių teritorinių autonomijų principo plėtotės (plačiau žr. Тишков 2008).

Tautinės teritorinės autonomijos principai atsispindėjo 1923 m. RKP(b) priimtoje rezoliucijose. Jos skelbė, kad valdžia parems tik tokias tautiškumo formas, kurios neprieštaraus centralizuotos valstybės egzistavimui. Faktiškai buvo remiamos keturios tautiškumo formos: tautinės teritorijos, tautinės kalbos, tautiniai eliti ir tautinės kul-

tūros. Šios teritorijos buvo kuriamos siekiant pristabdyti vietos gyventojų asimiliaciją. Jos sklaida, kaip tuomet manyta, galėjo lemti etninių konfliktų paaštrėjimą. Titulinių tautų kalboms buvo suteiktas oficialių kalbų statusas, o tautinio elito atstovai rengiami aukštiesiems postams partijoje, pramonės, švietimo ir kitose įstaigose ir į tuos postus skiriami. Taip pat buvo pristabdyta rusų migracija į Vidurinės Azijos ir Užkaukazės sovietines respublikas. Visi šie procesai, viešai pasmerkiant rusus (didžiarusius) ir jų kultūrą, buvo pristatomi kaip valstybingumo suteikimas caro ir rusų (didžiarusių) engtoms tautoms. T. Martino teigimu, tai turėjo psichologiniu atžvilgiu įtikinti gyventojus, jog sovietų valdžia jiems yra „sava“, o ne primesta politinių jėgų iš užsienio ar juolab rusų (didžiarusių). Pasitelkiant tautinį folklorą, kostiumus, muziką, teatrą, literatūrą, istorinius naratyvus, paminklus ir kitas meninės išraiškos priemonės, buvo kuriamos vadinamosios socialistinės nacijos, jų etniškumo ir kultūros formos. Be to, iki XX a. ketvirtąjo dešimtmečio pradžios tautinių teritorijų tinklas Sovietų Sąjungoje buvo smarkiai išplėtotas „į apačią“ (autonomijų, apygardų, kaimo tarybų ir kolūkių lygmeniu), o jame įgyvendinama, T. Martino žodžiais, internacionalinio nacionalizmo arba pozityvios diskriminacijos politika (žr. plačiau Мартин 2010: 22). Ši politika tyrinėtojų dar dažnai įvardijama „grįžimo prie šaknų“ (rus. *коренизация*) politika.

Viena iš RKP(b) tautinės politikos įteisinimo formų tapo etninių grupių sąrašo fiksavimas visuotinių gyventojų surašymų metu. Iki Antrojo pasaulinio karo iš viso įvyko trys tokie surašymai (1926, 1937 ir 1939 m.). Etninių grupių sąrašų sudarymas juose surašymų rengėjams virto sunkiu uždaviniu, nes etninių grupių skaičius Sovietų Sąjungoje, etninei kilmei dėl pozityvios diskriminacijos politikos tapus vienu iš esminių individų socialinės charakteristikos požymių, sparčiai didėjo. Ilgiausias (190 tautybių) sąrašas užfiksuotas 1926 m., kai buvo iškeltas tikslas nustatyti gyventojų etnografinę sudėtį (rus. *племянной состав*). Tąsyk gyventojams klausimas dėl tautybės buvo pateikiamas pasitelkiant kitokią sąvoką (rus. *народность*) nei visuose vėlesniuose surašymuose (rus. *национальность*). Istorikės Ž. Kadjo teigimu, vyko statistikos ir kitų mokslo sričių atstovų diskusija, ar tautybės nustatymo pagrindas turėtų būti laisvas individų apsisprendimas, ar derėtų suteikti teisę rengėjams nustatyti esą objektyvų tautybių skaičių. Šiuo atveju specialistų noras atsižvelgti į gyventojų atsakymų įvairovę sutapo su RKP(b) vadovybės pageidavimu gauti išsamius duomenis apie etnines grupes. Siekiant išvengti nesibaigiančio tautybių sąrašo, buvo sudarytas uždaras, bet liberalaus pobūdžio sąrašas (pavyzdžiui, 12 tautybių neatstovavo nė vienas individas). Sąrašus surašymų metu rengdavo mokslo institucijos ir Centrinė statistikos valdyba Maskvoje. Jie ne kartą buvo koreguojami pagal valdžios institucijų nurodymus, pripažįstant ar atimant iš kai kurių tautų teisę į socialistinės nacijos ar kultūros formą (Кадио 2002: 190–193).

XX a. ketvirtojo dešimtmečio pradžioje J. Stalinas, reaguodamas į tarptautinės politikos aktualijas (nacionalsocialistų įsitvirtinimas Vokietijoje 1933 m., prielaidos karui kilti ir t. t.), ryžosi atsisakyti pasaulinės socialistinės revoliucijos idėjos ir ėmė teikti pirmenybę socializmo kūrimo vienoje šalyje koncepcijai, ieškoti būdų Sovietų Sąjungos piliečiams konsoliduoti, patriotizmui ir bendram pilietiniam tapatumui ugdyti. Tad pozityvios diskriminacijos politikos, kuri šiuo atveju tapo neparanki, buvo atsisakyta, o jos uoliausi įgyvendintojai – suimti ir represuoti. Taip pat pakito centrinės valdžios požiūris į etninę asimiliaciją. Dabar J. Stalinui atrodė, kad valstybėje, kurioje rusai sudarė visišką gyventojų daugumą, rusų istorija, kalba ir kultūra – svarbiausios bendro pilietinio tapatumo ugdymo priemonės. Jis paskelbė, kad nepasitikėjimas didžiarusišku šovinizmu yra įveiktas. Rusai oficialioje retorikoje vis dažniau buvo įvardijami „pirmaisiais tarp lygių“ „draugiškoje sovietinių tautų šeimoje“, reabilituojant smerktą po Spalio perversmo istorinių asmenybių panteoną ir pan. Be to, ketvirtame dešimtmetyje plėtojant ir įgyvendinant industrializacijos planus, buvo atsisakyta neigiamo požiūrio į rusų migraciją į kitas sovietines respublikas. Jų skaičius už Rusijos TFSR ribų padvigubėjo. Be to, minėtu laikotarpiu tautinių teritorinių vienetų piramidė buvo smarkiai demontuota. Tariamą valstybingumą išsaugojo tik santykinai gausios etninės grupės kompaktiško savo susitelkimo vietose. J. Stalinas leido sau ne kartą viešai įvardyti tautybių skaičių valstybėje. Panašūs teiginiai jo vienvaldystės stiprinimo ir 1937–1938 m. didžiojo teroro kontekste pavaldinių buvo vis labiau suvokiami imperatyvia prasme (Вдовин 2004: 100–103).

Rusiškas nacionalizmas buvo konstruojamas ir išnaudojamas J. Stalino sovietinės visuomenės mobilizacijai. Pasak amerikiečių istoriko Deivido Brandenbergerio, nuo ketvirtojo dešimtmečio pradžios visuomenėje vykusiems svarstymams apie individualų ir kolektyvinį tapatumą buvo būdingas rusocentrinis atspalvis (Rusijos istorinių įvykių ir didvyrių išaukštinimas, istorijos mitologizavimas mokymo įstaigose ir masinėje kultūroje, vieši partinės nomenklatūros atstovų pasisakymai). Pasak autoriaus, sinoniminis žodžių „rusiškas“ ir „sovietinis“ vartojimas dažnu atveju rodė, kad žmonės nemokėjo išreikšti savo patriotinių jausmų Sovietų Sąjungos atžvilgiu kitaip nei rusocentrine kalba. Primygtinis rusų nacionalizmo vertės ir rusų tautos pranašumo teigimas iš valdžios institucijų pusės buvo ne tik neatsiejamas stalininio patriotizmo sampratos bruožas, bet ir užgimstančios masės ypatingos nacionalinės savimonės formavimo priemonė. Šio laikotarpio žmonių sąmonėje tarp rusų tautai priskiriamų bruožų vyravo herojiškas ištvermingumas, neturintys analogų kitose tautose pagal išradingumą protas, kantrybė ir gyvybingumas. Partijos vadovybė siekė įteigti rusų tautai, kad ji yra „išrinkta“ įgyvendinti marksistinės-lenininės ideologijos iškeltą uždavinį sukurti komunizmą. Iki Antrojo pasaulinio karo pradžios ir ypač jam pasibaigus rusai įgijo turtingą naci-

onalinių mitų ir vaizdinių spektrą, kurio neturėjo pozityvios diskriminacijos politikos klestėjimo laikotarpiu. Kitas dalykas, kad J. Stalinas, atrinkdamas politiškai parankius rusų istorijos ar kultūros elementus, trynė ribą tarp sąvokų „rusiškas“ ir „sovietinis“, pasisakė prieš „nepatogius“ šio pobūdžio elementus, rusų interesų institucionalizavimą RTSFR ir pan. (Бранденберг 2009: 273).

Ž. Kadjo įsitikinimu, lūžiniu tašku visų etninių grupių klasifikacijoje tapo 1939 m. surašymas, kai valstybės pageidaujamas etninių grupių atstovavimo teritoriniams vienetams principas triumfavo prieš klasikinę etnografinę gyventojų apskaitą. Antai 1926 m. surašymo rengėjus domino etninių grupių tapatumo raiškos istorinė projekcija, kuri atspindėtų kuo platesnę šių grupių mozaiką (Кадио 2002: 198). Pasak V. Tiškovo, 56 tomiai aptariamo surašymo duomenų – tai grandiozinės socialinės utopijos iš istorinės rusų valstybės gyventojų etnokultūrinės įvairovės sukurti socialistines nacijas pamatas (Тишков 2003: 183). 1939 m. surašymo rengėjams buvo reikšmingesni etninių grupių akultūracijos (asimiliacijos) procesai, turėję paklusti valstybės administraciniam suskirstymui. Tad vienas surašymo tikslų buvo fiksuoti tautų kaip socialistinių nacių skaičių. Mokslų akademijos etnografijos ir lingvistikos institutai gavo Centrinės statistikos valdybos pavedimą iki 1939 m. sudaryti ne daugiau kaip 60 tautybių sąrašą (rus. *наций, национальных групп, народностей*). Šis skaičius buvo įvardijamas J. Stalino kalboje, paskelbtoje kartu su Konstitucijos 1936 m. redakcijos tekstu (Кадио 2002: 198). Panašūs etniškumo konstravimo principai vertė nemažą dalį gyventojų tapatintis su socialistinėmis nacijomis. Valdžios siekį „valdyti“ statistiką rodo 1937 m. surašymo istorija. Jis atskleidė gyventojų mažėjimo (matyt, dėl represijų ir teroro) tendenciją ir valdžios nesėkmę kovojant su žmonių religingumu. Šie rezultatai buvo pripažinti klaidingais, o kai kurie jo vykdytojai represuoti kaip „liaudies priešai“ (Блум, Меспуле 2008: 108–110).

Svarbu konstatuoti, kad, vykdant pozityvią diskriminacijos politiką, tautinė priklausomybė Sovietų Sąjungoje iki ketvirtojo dešimtmečio pradžios buvo tapusi vienu svarbiausių individualaus kapitalo elementų, kuris galėjo smarkiai palengvinti ar apsunkinti priėjimą prie įvairių išteklių (pavyzdžiui, teisė į žemę, pareigos administracijoje ir pan.). Dėl to daugelyje tautinių teritorinių vienetų vyko grupių, kurioms grėsė tapti etninėmis mažumomis, mobilizacija. Pasak tyrinėtojų, J. Stalinas šitaip sukūrė dirbtinę etninių grupių hierarchiją, įtvirtino gyventojų surašymuose ir Konstitucijoje tautinių teritorinių vienetų ir jiems atstovaujančių tautybių subordinaciją. Aukščiausias statusas aptariamoje hierarchijoje atiteko sąjunginių respublikų titulinėms tautoms, nors greta jų taip pat buvo įteisintos autonominės respublikos, sritys ir apygardos ir jų gyventojų teisės. V. Tiškovas atkreipia dėmesį, kad šis veiksnys turėjo reikšmės etninių grupių statistikai, nes partiniam elitui sąjunginėse ir autonominėse respublikose tapo būdingi

mėginimai didinti titulinės etninės grupės atstovų skaičių mažesnių etninių grupių sąskaita (Тишков 2003: 183).

Etniškumas kaip socialistinė forma greta bendro pilietinio ugdymo tendencijų išliko būtinas ir netgi toleruotinas iki pat Sovietų Sąjungos žlugimo 1991 m. Ne išimtis buvo ir sovietmečio Lietuva, kuriai buvo pripažinta vadinamosios tautinės socialistinės kultūros forma. Paradoksaliai, kad dabartinėje Lietuvoje sovietmečio surašymų duomenys dažnai traktuojami kaip rimtas lietuvių atsispyrimo sovietizacijai, tapatinamai su rusifikacija, įrodymas. Iš tiesų vyko sudėtingesni procesai – etninės grupės atsidurdavo nelygiavertėje padėtyje, o surašymai pateikdavo supaprastintą šios padėties atspindį. Socialistinių nacijų architektai manipuliavo grupėmis, kurios skyrėsi tarpusavyje savimonės laipsniu, neišskiriant ir „rusų“, „lietuvių“ ar „lenkų“ kategorijų. Vienais atvejais Sovietų Sąjungos centrinei valdžiai teko žiūrėti, kad etninių grupių nacionalizmas nesiveržtų iš nustatytų ideologinių ribų, kitais – dirbtinai skatinti tapatinimąsi su viena ar kita socialistine nacija². Be to, iki ketvirtojo dešimtmečio pabaigos buvo pasiekta, kad individų etninė priklausomybė būtų nulemta ne laisvo pasirinkimo, bet prigimtinės duotybės – įrašų tėvų pasuose³.

Dvilypis Sovietų Sąjungos nacionalinės politikos įgyvendinimo pobūdis sudarė prielaidas kilti prieštaravimams situacijoms gyventojų tapatinimosi su etninėmis grupėmis atžvilgiu. Pasitaikė daug atvejų, kai rusais surašymų metu siekė užsirašyti kitų etninių grupių, tarp jų – diskriminuojamų valdžios, atstovai. Antai vokiečių, emigravusių 1979 m. iš Sovietų Sąjungos į Vakarų Vokietiją, apklausos duomenys parodė, kad keisti

² Vienas pavyzdžių – Kazachijos, Uzbekijos, Kirgizijos, Turkmėnijos ir Tadžikijos sovietinių respublikų įkūrimas XX a. trečiame dešimtmetyje. Jų gyventojai 1897 m. Rusijos imperijos gyventojų surašymo metu buvo priskirti turkų-totorių kalbinėms grupėms. RKP(b) tautinė politika priverė gyventojus tapatintis su jiems skirtomis teritorijomis, t. y. būti uzbekai ar tadžikai, vartoti šias sąvokas viešose veiklos sferose. Vietos politikams ir intelektualams prireikė daug laiko susitarti, ar, pavyzdžiui, „uzbekas“ apibrėžia keletą uzbekų nomadų genties, nukariavusios Vidurinės Azijos regionus prieš 500 metų, palikuonis, ar kur kas gausesnį miesto ir kaimo žmonių grupę, kuri kalbėjo įvairiais turkų kalbos dialektais (Халид 2011: 34–46).

³ Tai byloja Rusijos disidentės Liudmilos Aleksejevovos šeimos istorija: „Mano mergautinė pavardė Slavinskaja gali būti ir rusiška, ir lenkiška, ir netgi žydiška. Mano tėvo mama buvo žydė, o tėvas lenkas. Jų santuoka įvyko Katalikų bažnyčioje. Mano mamoms tėvas buvo ukrainietis, jos mama – estė. Jie tuokėsi rusų stačiatikių cerkvėje. Mano senelis lenkas nekalbėjo jidiš, o močiutė žydė – lenkiškai. Mano senelis ukrainietis nekalbėjo estiškai, o senelė estė – ukrainietišškai. Visi jie kalbėjo rusiškai. Nepaisant kraujo susimaišymo, mano tėvus auklėjo rusiškoms tradicijoms. Vaikystėje jie skaitė Puškiną, Gogolį ir Tolstojų; rusų buvo jų gimtoji kalba, kitomis kalbomis jie nekalbėjo. Sąvoka „tautybė“ (rus. *национальность*) teisiškai niekur nefigūravo iki XX a. trečiojo dešimtmečio, kai sovietiniams piliečiams ėmė išduoti pasus. Kiekvienas turėjo įvardyti savo etninę kilmę ir mano tėvai pasakė, kad jie yra rusai. Jie laikė save rusais ir buvo rusai, nes tokiais save laikė. Kai man sukako šešiolika metų ir reikėjo įgyti pasą, aš neturėjau pasirinkimo – turėjau pasirinkti tėvų pasuose nurodytą tautybę. Aš neturėjau jokio juridinio pagrindo įvardyti save lenke, žyde, ukrainiete ar este. Laimė, aš pati save laikiau ruse“ (Алексеева 2006: 53–54).

tautybę juos skatino augimas be tėvų, mišrios santuokos su rusais, negatyvus vokiečių įvaizdis Sovietų Sąjungos visuomenėje pokariu, profesinės karjeros ir geresnių gyvenimo sąlygų siekis (Karklins 1980: 416). Pagal sovietmečio surašymų instrukcijas, vaikų tautybę privalėjo nurodyti jų tėvai, o mišriose šeimose, kuriose tėvai negalėjo patys nurodyti savo vaikų tautybės, derėjo teikti pirmenybę motinos tautybei (Зинченко 1976: 195). V. Tiškovo manymu, praktikoje šios instrukcijos ne visuomet buvo laikomasi. Kai kuriose etninėse grupėse sprendimą dėl vaikų tautybės dažnai priimdavo ne motina, o tėvas. Pasak autoriaus, tai esą buvo būdinga ir Baltijos sovietinėms respublikoms, kuriose vaikams iš mišrių šeimų tradiciškai būdavo užrašoma tėvo tautybė, nors šeima galėjo net nekalbėti jo gimtąja kalba ir vaikas jos tiesiog nemokėdavo. Jeigu vienas iš sulaukusio pilnametystės jaunuolio tėvų buvo rusas, tai šis, įgydamas savo pirmąjį pasą, dažniausiai pasirinkdavo rusų tautybę ir pan. (Тишков 2003: 418).

Taigi, politikos, statistikos ir etninio tapatumo santykis Sovietų Sąjungoje – sudėtingo tyrimo objektas. Pirmiau aptarti RKP(b) politikos įgyvendinimo principai turėjo reikšmės fiksuojant Lietuvos gyventojų etninę sudėtį sovietmečiu. Ši reikšmė akivaizdi žvelgiant ne į pačių didžiausių narių skaičiumi etninių grupių rodiklius, bet į visą etninių grupių sąrašą. Svarbu atkreipti dėmesį, jog etninių grupių duomenys iš įvairių suvestinių turėtų būti skaitomi ne tik pažodžiui, bet ir atsižvelgiant į tuometinį politinį ir ideologinį kontekstą. Sovietmetis šiuo atžvilgiu nėra išskirtinis. Pavyzdžiui, savitas kontekstas buvo ir nepriklausomoje Lietuvoje, kurios vyriausybė siekė 1923 m. surašymu ne tik suskaičiuoti visus gyventojus, bet ir įsitikinti, kad jos renčiamas valstybinis pastatas lietuvių tautai turi svarų pagrindą. Pagal šią logiką gausių etninių mažumų buvimas neatitiko tautinės valstybės interesų (plačiau žr. Kasatkina, Marcinkevičius 2008). Surašymų sovietmečio Lietuvoje vykdytojai veikiausiai kruopščiai atliko savo darbą, kiek tai priklausė nuo jų pačių galimybių. Vis dėlto etninių grupių spektras buvo konstruojamas Maskvoje pagal centrinės valdžios lūkesčius. Šis veiksnys galbūt smarkiai nepaveikė lietuvių, lenkų ar rusų rodiklių, bet lėmė, kiek ir kokių buvo įvardyta Lietuvoje mažesnių narių skaičiumi grupių⁴. Vertinant šį skaičių dera atsižvelgti į tai, kad dalis individų atstovavo vadinamosioms socialistinėms nacijoms ir suvokė etniškumą kitaip nei dauguma vietos gyventojų.

⁴ Panašu, kad lietuvių skaičius taip pat didėjo regioninių saviidentifikacijos kategorijų eliminavimo iš tautybių sąrašų sąskaita. 1968 m. Lietuvos SSR statistikos valdyba siūlė SSRS centrinei statistikos valdybai sudarant SSRS tautybių ir kalbų žodyną „lietuvių“ sinonimais laikyti tokius galimus gyventojų atsakymus į klausimą dėl tautybės: Lietuvos SSR – „lietuvninkai“, „žemaičiai“, „aukštaičiai“, „zanavykai“, „dzūkai“, Lietuvos SSR ir vakariniuose Baltarusijos rajonuose – „litvinai“, „litviakai“, „tuteišiai“, Latvijos SSR pietiniuose rajonuose – „leišiai“, „lietuviešiai“ (LCVA, f. R-363, ap. 18, b. 1301, l. 68).

Lietuvos gyventojai pateko į sovietmečio surašymų akiratį, kai valdžios pripažįstamų etninių grupių skaičius tapo didesnis nei 1939 m., bet nepasiekė 1926 m. masto. 1959 m. surašymo metu iš viso Sovietų Sąjungoje buvo įvardytos 126 pavadinimų etninės grupės, 1970 m. – 122, 1979 m. – 123, 1989 m. – 128 (*Национальный состав...* 1989: 3). 1923 m. nepriklausomos Lietuvos gyventojų surašymo medžiagoje figūravo 25 etninių grupių pavadinimai (*Lietuvos gyventojai* 1925: XXXIV), o 1959 m. čia gyvenimo ne mažiau kaip 83 etninių grupių atstovai, 1970 m. – 99, 1979 m. – 112, 1989 m. – 96. Šios grupės santykinai skirstytinos į tris kategorijas. Viena jų – tai istorinės etninės grupės (lietuviai, lenkai, vokiečiai, žydai, latviai, baltarusiai, rusai, totoriai, karaimai ir čigonai), turintys ilgalaikio gyvenimo Lietuvos teritorijoje stažą, savito tapatumo ir istorinės atminties elementų. Į antrą kategoriją įskaičiuotini įvairių tautybių, bet daugiausia rusakalbiai atvykėliai iš kitų sovietinių respublikų (rusai, ukrainiečiai, kazachai, tadžikai, turkmėnai, kirgizai, uzbekai, armėnai, azerbaidžaniečiai, gruzinai, moldavai, estai, karelai, čiuvašai, mordviai, baškirai, mariai, komiai, udmurtai ir kt.). Trečiai iš aptariamų kategorijų priskirtinos etninės grupės, kurių nariai atstovavo užsienio valstybių titulinėms tautoms (bulgarai, graikai, rumunai, suomiai, korėjiečiai, vengrai, čekai ir kt.) (*Lietuvos TSR gyventojai...* 1980: 169–171). Taigi, matyti kai kurių grupių pavadinimų atsikartojimas pirmoje ir antroje kategorijoje (įskaitant rusus), kuris buvo susijęs ne tik su sovietmečiu, bet ir senesnių migracinių procesų padariniais.

Sovietinės respublikos statuso priskyrimas Lietuvai 1940 m. lėmė, kad būtent lietuviai iš visų Lietuvos etninių grupių pateko į vadinamųjų socialistinių nacijų hierarchijos viršūnę ir įgijo galimybę naudotis savo tautiniame teritoriniame vienetu vadinamąja socialistinės kultūros forma. Nors 1956 m. XX SSKP suvažiavime įvykęs J. Stalino asmenybės kulto ir represijų pasmerkimas nereiškė Nikitos Chruščiovo atsiribojimo nuo sovietinės nacionalinės politikos principų, bet jo valdymas sudarė prielaidas stiprinti sovietinių respublikų savarankiškumą. Rusijos istorikė Jelena Zubkova įvardija Pabaltijį kaip „kitokį SSRS“ (rus. *другой СССР*), „vidaus užsienį“ (rus. *внутренняя заграница*), „pavyzdinėmis-parodomosiomis“ sovietinėmis respublikomis (Зубкова 2008: 675). Kaip žinoma, Lietuvos nomenklatura sugebėjo pasinaudoti šiuo statusu vietinių kadro protegavimo forma, kartu minimizuodama imigrantų iš kitų sovietinių respublikų įtraukimą į įvairias socialinio ir ekonominio gyvenimo sritis. Sovietinio tapatumo visuomenės kūrimas, rusų ir rusakalbių migracija, rusų kalbos vartosenos plėtra valdymo, ekonomikos ir kitose srityse darė poveikį Lietuvos visuomenei iki Sovietų Sąjungos žlugimo, bet didelio masto jos rusifikacija etniniu pagrindu taip ir neįvyko. Sovietinio tapatumo arba internacionalistinės visuomenės konstravimo ideologija buvo nukreipta į pilietinio lojalumo ir „tautų susiliejo“ procesų skatinimą pirmenybę teikiant rusų kalbos ir rusų kultūros elementams, lėmė dvikalbystės sklaidą, žmonių gyvenamosios ir

mąstysenos kaitą, taip pat prislopino lietuvių etniškumo raišką, bet jos nelikvidavo. Mažiau tyrinėtas klausimas, kas gi atstovavo rusų etninei grupei mažiausiai sovietiniame Sovietų Sąjungos regione?

RUSAI SOVIETMEČIO LIETUVOJE: STATISTIKA, VAIZDINIAI, ISTORINĖ ATMINTIS IR UŽMARŠTIS

Statistinė rusų etninės grupės apybraiža

Rusai sovietinės okupacijos išvakarėse Lietuvoje atstovavo palyginti negausiai etninei grupei, kurią sudarė skirtingų migracinių srautų atstovai ir jų palikuonys. 1923 m. surašymo duomenimis, šalyje (be Vilniaus ir Klaipėdos kraštų) gyveno 50 460 rusų. Rusai, skaičiuojant su Klaipėdos krašto gyventojais, atsiliko nuošimčiu (2,4 proc.) nuo lietuvių (80,6 proc.), žydų (7,1 proc.), vokiečių (4,1 proc.) ir lenkų (3,0 proc.), bet iš visų etninių grupių išsiskyrė didžiausiais natūralaus prieaugio rodikliais. Pavyzdžiui, 1929–1933 m. šis rodiklis lenkė lietuvių prieaugį 1,5–2 kartus, o žydų ir vokiečių – 3 ir daugiau kartų (Kasatkina, Marcinkevičius 2009: 171). Vienų tyrinėtojų vertinimu, 1940 m. Lietuvoje su Vilniaus kraštu gyveno apie 100 000 rusų (Поляков 2001: 12). Lietuvių išeivijos veikėjo Prano Zundės teigimu, jų buvo apie 80 000. Jie sudarė 2,5 proc. visų gyventojų (lietuviai – 74,6 proc., žydai – 6,7 proc., lenkai – 10,5 proc., vokiečiai – 4,1 proc.). Nacių okupacinės valdžios įkurtos Lietuvos generalinės srities 1942 m. gegužės 3 d. gyventojų surašyme (be Klaipėdos krašto ir žydų tautybės gyventojų rodiklių) buvo suskaičiuoti 86 475 rusai, kurie sudarė 3,1 proc. visų jos gyventojų (lietuviai – 81,1 proc., lenkai – 12,1 proc.) (Zunde 1964: 450–455). Tad yra pagrindo teigti, kad sovietmečio surašymai atspindėjo ne tik rusų imigracijos iš kitų sovietinių respublikų, bet ir senesniais istoriniais laikotarpiais apsigyvenusių rusų natūralaus prieaugio rezultatą.

Kitas dalykas, kad iš sovietmečio surašymų duomenų sunku spręsti, koks buvo rusų senbuvių ir atvykėlių santykis po 1940 m. Vienoje iš 1959 m. Lietuvos SSR statistikos valdybos viršininko ataskaitų teigiama, kad 1939–1959 m. rusų skaičius padidėjo nuo 107 000 iki 239 000 (LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 647, l. 135). 1959 m. surašymo duomenų publikacijoje pastarasis skaičius sumažėjo iki 231 000. Galbūt, ieškant atsakymo į minėtą klausimą, vertėtų atsižvelgti į rusų skaičių kaime, kuris dėl migracinių procesų kito kur kas mažiau nei miestuose. 1959 m. čia rezidavo 53 166 rusai (23 proc. visų gyvenančių Lietuvoje). Antra vertus, ši takoskyra – pernelyg sąlyginė. Tikėtina, kad bendras rusų senbuvių nuošimtis buvo didesnis, nes pokariu kai kurie jų gyveno miestuose arba persikėlė gyventi į miestus. Dalis kaimų sovietmečiu buvo paversti miestais arba miesto tipo gyvenvietėmis ir pan. 1941 m. pavasarį, vykstant pagal SSRS ir Vokietijos

susitarimus vokiečių repatriacijai iš Lietuvos, apie 9 000 rusų sentikių buvo perkelti į Lietuvą iš Lenkijos Suvalkų ir Seinų apskričių (Laukaitytė 2011: 58). Iš pradžių jie buvo apgyvendinti Raseinių, Tauragės, Vilkaviškio, Šakių ir Marijampolės apskrityse, bet 1942 m. nacių okupacinė valdžia privertė juos persikelti į Kauno, Panevėžio ir kitas apskritis. Tyrinėtojų duomenimis, tokių persikėlėlių galėjo būti 648 šeimos (apie 5 000 žmonių) (Bubnys 2007: 202). Spėtina, kad 1959 m. surašymo metu senbuviai ir jų palikuonys sudarė ne mažiau kaip trečdalį visų Lietuvoje gyvenančių rusų.

Sovietmečio surašymų duomenimis, rusų Lietuvoje daugėjo iki pat valstybingumo atkūrimo. 1959 m. jų buvo suskaičiuota 231 014 (8,5 proc. visų gyventojų), 1970 m. – 267 989 (8,6 proc.), 1979 m. – 303 493 (8,9 proc.), 1989 m. – 334 500 (9,4 proc.). Istorių tyrimai byloja, kad gyventojų imigracija į Lietuvą iš kitų Sovietų Sąjungos regionų po Antrojo pasaulinio karo vyko organizuotais ir stichiškais būdais. J. Zubkovos teigimu, stichinė imigracija, kuri faktiškai nebuvo fiksuojama jokiuose dokumentuose, stalininiu laikotarpiu kelis kartus viršijo organizuotą imigraciją (Zubkova 2010: 188). Lietuvių istoriko Liudo Truskos skaičiavimais, vien 1945–1950 m. į Lietuvą iš kitų sovietinių respublikų atvyko gyventi apie 130 000 įvairių tautybių žmonių (Truska 2007: 400). Pasak istoriko Vytauto Tininio, intensyviausias šių atvykėlių srautas fiksuotas 1970–1974 m. (apie 40 000) ir 1975–1979 m. (apie 31 000). Šio autoriaus teigimu, 1960–1989 m. į Lietuvą iš kitų sovietinių respublikų atvyko apie 733 000 žmonių (vidutiniškai apie 24 500 per metus), iš kurių čia nuolat gyventi pasiliko 207 568 (apie 28,3 proc.) (Tininis 2007: 522). Vienoje iš 1990 m. Lietuvos SSR valstybinio statistikos komiteto ataskaitų apie 1989 m. surašymo rezultatus teigiama, kad imigracija darėsi intensyvesnė nei anksčiau. 1959–1969 m. vidutiniškai per metus į Lietuvą atvykdavo 4 700 asmenų (iš jų daugiausia rusų), 1970–1978 m. – 7 300, o 1979–1988 m. – 10 000. Minėtame dokumente nurodoma, kad 1988 m. rusų nuošimtis tarp visų atvykusiųjų siekė 45 proc., lietuvių – 18 proc., baltarusių ir ukrainiečių – po 11 proc., žydų – 0,7 proc., kitų tautybių – 14 proc. (LCVA, f. R-363, ap. 18, b. 1603d, l. 112).

Statistiniai duomenys rodo, kad sovietmečiu Lietuvos teritorijoje vyko ir natūrali gyventojų migracija, bet mechaninė migracija įgavo vis didesnę pagreitį. Antai 1968–1969 m. iš 181,1 tūkst. migrantų 153,4 tūkst. tai darė Lietuvos ribose, o 27,7 tūkst. (15 proc.) atvyko iš kitų sovietinių respublikų (Rusijos Federacijos – 14,2 tūkst., Ukrainos – 3,6 tūkst., Baltarusijos – 3,9 tūkst., Latvijos – 2,6 tūkst., Kazachijos – 1,6 tūkst. ir t. t.). Bendras atvykusių į Lietuvą asmenų skaičius minėtais metais buvo didesnis nei išvykusiųjų skaičius – 2,5 tūkst. (Коповаева 1976: 248). Mechaninės migracijos padarinius paryškino gimstamumo rodiklių sumažėjimas tarp titulinės tautos atstovų. Apie tai užsimenama viename iš 1990 m. Lietuvos SSR statistikos valdybos pranešimų, pažyminčių, kad 1981–1985 m. Lietuvoje gyventojų padaugėjo 158 tūkst., iš to skaičiaus dėl

natūralaus prieaugio – 94 tūkst. (59 proc.), migracijos – 64 tūkst. (41 proc.). 1985 m. gyventojų prieaugis dėl migracijos buvo 5 tūkst. didesnis nei 1975 m., nors faktiškai migracijos intensyvumas sumažėjo. Šis prieaugis daugiausia įvyko atvykėlių iš Rusijos Federacijos ir Baltarusijos sąskaita. Be to, remiantis minėtos institucijos pranešimu, 1981–1985 m. Lietuvos miestuose pasiliko gyventi 16 tūkst. iš 28 tūkst. (57 proc.) atvykusių asmenų. Iš pasilikusiųjų 11 tūkst. (68,8 proc.) apsigyveno Sniečkujė (nuo 1992 m. Visaginas) (LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 12225, l. 25–30). Kitaip tariant, rusų skaičius sovietmečio Lietuvoje didėjo dėl kompleksinio išvardytų veiksnių poveikio, o ne vien dėl imigracijos ar mechaninio gyventojų judėjimo.

Imigrantų iš kitų sovietinių respublikų srautas bene smarkiausiai lėmė dalies miestų gyventojų etninės struktūros pokyčius. Surašymų duomenimis, 1959 m. juose telkėsi 77,0 proc. visų Lietuvoje gyvenančių rusų, 1970 m. – 84,9 proc., 1979 m. – 86,7 proc., 1989 m. – 89,7 proc. Gausaus rusų susitelkimo židiniai susiformavo Vilniuje (29,4 proc.) ir Klaipėdoje (35,7 proc.). Rusai tapo antra pagal nuošimtį gyventojų grupe daugelyje Lietuvos miestų, tarp jų Šiauliuose (13,1 proc.), Kaune (11,7 proc.) ir Panevėžyje (11,5 proc.). Nesunku apskaičiuoti, kad penkiuose didžiausiuose Lietuvos miestuose 1959 m. telkėsi 60,4 proc. visų rusų miestiečių, 1970 m. – 68,3 proc., 1979 m. – 68,6 proc., o 1989 m. – 67,2 proc. Stambūs rusų susitelkimo židiniai buvo kai kuriuose Rytų ir Pietryčių Lietuvos miestuose. 1979 m. surašymo duomenimis, rusai dominavo Sniečkujė (66,2 proc.) ir Turmante (50,3 proc.), taip pat sudarė nemažą Dūkšto (31,4 proc.), Zarasų (31,3 proc.), Švenčionių (27,6 proc.), Pabradės (25,2 proc.), Grigiškių (21,7 proc.), Baltosios Vokės (18,8 proc.), Trakų (17,6 proc.) ir t. t. gyventojų dalį. Pažymėtina, kad net ir vykstant minėtai imigracijai, nuo XX a. septintojo dešimtmečio pabaigos rusų nuošimtis daugumoje miestų ir miestelių mažėjo arba didėjo nedaug dėl lietuvių nuošimčio didėjimo. 1959 m. duomenimis, rusai sudarė 17,0 proc. visų Lietuvos miestų gyventojų, 1970 m. – 14,5 proc., 1979 m. – 12,9 proc., 1989 m. – 12,4 proc. (1959 m. *visasąjunginio gyventojų...* 1962; *Lietuvos TSR gyventojai* 1980: 169–171; 1989 metų *visuotinio...* 1991).

Gausaus rusų susitelkimo miestuose po Antrojo pasaulinio karo priežastys daugiausia buvo susijusios su Lietuvos miestų atstatymu, partinių, valdymo ir saugumo institucijų koncentracija, taip pat pramoninių kompleksų plėtote. Be to, pokariu keliais etapais vykusio sovietinės kariuomenės demobilizacija leido įsikurti miestuose ir įsidarbinti civilinėse veiklos srityse kariškiams. Karininkai naudojosi valdžios suteikta privilegija laisvai rinktis gyvenamąją vietą ir būti aprūpintiems be eilės gyvenamosiomis patalpomis visos Sovietų Sąjungos mastu. Išskirtinis centrinės vyriausybės dėmesys sovietinių respublikų industrializacijai, kuri buvo paranki ir vietos partinio elito siekiui stiprinti savo autoritetą tarp gyventojų, lėmė įvairių sąjunginio ir respublikinio

pavaldumo įmonių, gamyklų ir fabrių skaičiaus didėjimą (plačiau žr. Rinkūnas 2005). Dėl panašių priežasčių stambūs rusų susitelkimo židiniai veikė laikotarpiu tarp 1970 ir 1989 m. surašymų Zarasų (20,3 ir 21,4 proc.), Švenčionių (14,6 ir 16,2 proc.), Jonavos (12,9 ir 16,7 proc.), Trakų (9,9 ir 11,9 proc.), Rokiškio (7,9 ir 7,3 proc.), Vilniaus (7,9 ir 9,1 proc.) ir Šalčininkų (4,6 ir 5,8 proc.) rajonuose. Tiesa, daugumoje išvardytų rajonų minėtu laikotarpiu rusų nuošimtis didėjo palyginti nedaug (nuo 0,1 iki 2 proc.). Gerokai intensyviau šis procesas dėl naftos perdirbimo įmonės statybos vyko Mažeikių rajone, kuriame rusų padaugėjo 3,7 proc. (nuo 1,9 iki 5,6 proc.), o išskirtiniu tapo Ignalinos rajonas, kuriame šis didėjimas dėl Sniečkaus miesto, atominės elektrinės ir jai aptarnauti skirtos kompleksos statybos sudarė daugiau kaip 30 proc. (nuo 8,1 iki 39,4 proc.) (*Lietuvos TSR gyventojai 1980: 169–171; 1989 metų visuotinio... 1991*).

Nors rajonų gyventojų etninės sudėties pokyčius lėmė imigracijos iš kitų sovietinių respublikų procesas, tikėtina, kad rusai Lietuvos periferijos miestuose ir miesteliuose buvo nevienalytė šiuo atžvilgiu gyventojų grupė. Iš 1923 m. surašymo duomenų matyti, kad kai kuriuose minėtuose rajonuose – Zarasų, Rokiškio, Ukmergės, Kauno ir kt. (nors sovietmečiu Lietuvos administracinis-teritorinis suskirstymas kito), prieš sovietinę okupaciją buvo istoriniai rusų (stačiatikių ir sentikių) židiniai, o absoliuti dauguma rusų (82 proc.) vertėsi žemdirbyste ir smulkiaisiais amatais (žr. *Lietuvos gyventojai 1925*). Kitas dalykas, kad šie židiniai, nuo 1944–1945 m. vykstant sovietinės politinės ir ekonominės santvarkos įtvirtinimui, neturėjo galimybių išlikti uždaros žemdirbių ir smulkiųjų amatininkų bendruomenės kaip ankstesniais istoriniais laikotarpiais. O į įvairius darbus miestuose buvo pasitelkiami ar patys jo ieškojo rajonų gyventojai, įskaitant rusų išeivius iš kaimo. Dalis rusų (ypač jaunesnės kartos) su kitų tautybių gyventojais ėmė keltis iš kaimo į miestus dėl geresnių materialinių, profesinės karjeros, išsilavinimo galimybių ir pan. Veikiausiai dėl šių motyvų iki 1959 m. rusų padaugėjo, pavyzdžiui, Šiaurės rytų Lietuvoje esančiuose Juodupėje (12,4 proc.), Obeliuose (12,3 proc.) ar Rokiškyje (11,2 proc.). Taigi, miestų gyventojų skaičiaus ir ūkinė plėtra buvo veikiamą ne tik tarprespublikinės migracijos, bet ir natūralaus gyventojų judėjimo, o dalis rusų senbuvų buvo šio proceso dalyviai.

Rusų nuošimtis tarp kaimo gyventojų išliko stabilus iki pat Sovietų Sąjungos žlugimo, nors jų skaičius palaipsniui mažėjo, kaip ir bendras kaimo gyventojų skaičius. Paminėtina, kad, 1923 m. surašymo duomenimis, rusai nepriklausomoje Lietuvoje sudarė 2,6 proc. visų kaimo gyventojų, o 1959 m. šis rodiklis siekė 3,2 proc., 1970 m. – 2,6 proc., 1979 m. ir 1989 m. – po 3,0 proc. Kur kas radikaliau pakito kaimo gyventojų nuošimtis bendrame rusų skaičiuje. 1923 m. jis siekė 77 proc., 1959 m. – 23,0 proc., 1970 m. – 15,1 proc., 1979 m. – 13,3 proc., 1989 m. – 10,3 proc. (*1959 m. visąsąjunginio gyventojų... 1962; Lietuvos TSR gyventojai 1980: 169–171; 1989 metų visuotinio...*

1991). Tikėtina, kad būtent kaime didžiausią rusų gyventojų dalį sudarė senbuviai iš istorinių židinių, sovietmečiu patyrę kolektyvizacijos, melioracijos ir kitų procesų poveikį. Klaipėdos krašto istorijos tyrinėtoja Daiva Masiliauskienė priėjo prie veikiausiai daugumai sovietmečio Lietuvos rajonų taikytinos išvados, kad miesteliuose ir ypač kaimo vietovėse atvykusieji iš kitų Sovietų Sąjungos regionų pokariu paprastai sudarė nedideles tautines mažumas (pavyzdžiui, 1956 m. Pagėgių apskrityje rusų buvo apie 5 proc., Klaipėdos apskrityje – 4 proc.). Kita vertus, daugelis tokių atvykėlių gaudavo vadovaujamas pareigas administracinėse, partinėse ir ūkinėse valdymo struktūrose (Masiliauskienė 2008: 169). Neatmestina, kad gyvenimas kaime daugeliui atvykėlių galėjo pasirodyti nepatrauklus dėl pokariu vykusios antisovietinės rezistencinės kovos. Kita vertus, taip pat svarbu, kad tarp šios kategorijos asmenų buvo daug ieškančių Lietuvoje materialinės gerovės, kuri labiau asocijavosi su gyvenimo sąlygomis ir profesine veikla miestuose nei kaime.

Rusų vaizdiny daugiausia formavosi remiantis ryškiausiais jų profesinės veiklos pavyzdžiais. Šio pobūdžio duomenų fiksavimas surašymuose ir viešinimas padėjo susiformuoti stereotipiniams rusų vertinimams. Aiškiausiai skirtinos profesinės veiklos sritys, kuriose darbo vietos buvo dažniau patikimos politiškai lojaliems atvykėliams iš kitų sovietinių respublikų nei lietuviams ar kitų tautybių Lietuvos senbuviams. Surrašymai dėl politinių sumetimų visiškai neatspindėjo kariuomenės atstovų skaičiaus, o tai galėjo savaip lemti rusų vaizdinį masinėje vietos gyventojų savimonėje. 1959 m. surašymo duomenimis, rusai sudarė 7,9 proc. ekonomiškai aktyvių Lietuvos gyventojų. Jų užimtumo atskirose profesinės veiklos srityse rodikliai kartais labai smarkiai viršijo bendrą vidurkį. Pavyzdžiui, tarp darbininkų jis buvo viršytas valdymo (18,2 proc.), partinių organizacijų veiklos (17,8 proc.), transporto (15,9 proc.), pramonės (15,2 proc.), materialinio ir techninio aprūpinimo (15,0 proc.) srityse, o labiausiai nepasiektas – kolūkiuose (3,8 proc.) ir kitose žemės ūkio organizacijose (5,3 proc.) bei miškų ūkio (1,7 proc.) srityje. Panašūs rodikliai vyravo tarnautojų kategorijoje, kurioje rusai išsiskyrė nuošimčiu dirbančių transporto (34,3 proc.), pramonės (25,5 proc.), namų ūkio (24,9 proc.), valdymo (23,9 proc.) ir partinių organizacijų veiklos (19,9 proc.) srityse. Palyginimui, lietuvių tautybės tarnautojai sudarė mažumą transporto (45,6 proc.) ir trapią daugumą pramonės (58,2 proc.), namų ūkio (58,1 proc.), materialinio ir techninio aprūpinimo (54,1 proc.) srityse (LCVA, f. R. 383, ap. 1, b. 100, l. 55–56).

1989 m. surašymo duomenys rodė panašias rusų profesinės veiklos tendencijas. Vieną ryškesnių pokyčių lėmė nebent padidėjusi elektros technologijų reikšmė. Rusai šioje srityje vaidino svarbų vaidmenį. Jų dalis tarp atskirų ūkio šakų darbuotojų buvo didžiausia valdyme (26,4 proc.), transporte (16,7 proc.), materialiniame ir techniniame tiekime (14,5 proc.), informacinio (skaičiavimo) aptarnavimo organizacijose (13,9 proc.),

moksle ir moksliniame aptarnavime (13,6 proc.), taip pat pramonėje (12,4 proc.). Atitinkamai šiose šakose lietuvių nuošimtis buvo mažesnis nei tarp visų Lietuvos gyventojų. Mažiausiai atstovaujami rusai buvo žemės (2,8 proc.) ir miškų (2,7 proc.) ūkyje, kuriuose didesnis už vidurkį buvo lietuvių nuošimtis (88,8 ir 89,1 proc.). Tokiose šakose kaip statybos (9,7 proc.), komunalinis ir buitinis gyventojų aptarnavimas (8,8 proc.), švietimas (8,6 proc.) ar prekyba ir visuomeninis maitinimas (8,4 proc.) rusų darbuotojų vidurkis nedaug skyrėsi nuo jų santykinės dalies tarp visų Lietuvos gyventojų. Didžiausia ekonomiškai aktyvių rusų dalis telkėsi pramonėje (36,4 proc.), statybose (10,4 proc.), transporte (9,8 proc.) ir valdyme (9,4 proc.). Didesni rodikliai daugumoje šių sričių, išskyrus valdymą, buvo būdingi tik baltarusiams. Paminėtina, kad rusų dalis švietime (6,9 proc.) buvo mažesnė tik už atitinkamą lietuvių (8,6 proc.) rodiklį. Pagal užsiėmimus protinės veiklos srityse didžiausią dalį rusų sudarė inžinieriai ir technikos specialistai (33,5 proc.), fizinės – mašinų gamybos ir metalo apdirbimo darbininkai (29,6 proc.) (1989 metų visuotinio... 1991).

Kas liko neatskleista surašymuose arba paniekinto Lietuvos rusų tapatumo pėdsakais (1940–1941 m., 1944–1945 m.)

1940 m. okupuotų Baltijos šalių gyventojai išsiskyrė iš Sovietų Sąjungos respublikų dėl valstybingumo raidos dvidešimtmečio, leidusio jiems nevaržomai puoselėti savo etnokultūrinį tapatumą, patirties. Manytina, kad šis veiksnys buvo reikšmingas ne tik šių šalių titulinį tautų, bet ir etninių mažumų savimonei. Rusų socialinė sudėtis, kultūrinis ir konfesinis tapatumas taip pat atspindėjo ilgalaikių istorinių procesų padarinius. Nors Baltijos šalių autoritarinės vyriausybės ribojo etninių mažumų politines teises ir kultūrinę autonomiją, varžė švietimą gimtąja kalba, iš principo toleravo daugelį jų etninės kultūros raiškos formų (visuomeninių organizacijų veiklą, rusų kultūros dienas ir religines šventes, mėgėjiškų kolektyvų koncertus ir spektaklius ir pan.). Sovietmečiu ši raiška buvo uždrausta, nors jos atmintis veikiausiai neišnyko iš žmonių sąmonės taip greitai kaip Baltijos šalys iš Europos žemėlapių. Kitas dalykas, kad dėl imigrantų iš kitų sovietinių respublikų srauto vienos etninės grupės pavadinimas aprėpė skirtingas individų tapatumo raiškos patirtis ir istorinę atmintį, o remiantis surašymų ir kitais statistikos duomenimis nebuvo galimybės skirti „sovietinių“ rusų nuo „senųjų“. Lyginant nepriklausomos ir sovietmečio Lietuvos surašymų duomenis, dera įvertinti šį aspektą ir atsižvelgti į rusų tapatumo sampratos variacijas iš laiko perspektyvos.

Sovietiniam režimui rusų senbuvių tapatumas, istorinė atmintis ir ją turintieji tapo „liaudies priešais“, kaip ir kitų tautybių Lietuvos gyventojai. Ypatinga tai, kad tokių rusų buvo santykinai negausu, bet jų intelektualinis potencialas – labai reikšmingas šiai etni-

nei grupei. Sovietinės okupacijos išvakarėse tarp rusų inteligentijos, įskaitant buvusius baltagvardiečius, buvo asmenų, kurie *a priori* nematė ateities sau ir savo šeimoms sovietinėje Lietuvoje ir verčiau skubiai emigravo nei taikėsi prie naujos santvarkos. Stinga išsamių duomenų apie tokius asmenis, bet yra žinoma, pavyzdžiui, kad tarp išvykusių iš Lietuvos 1940 m. vasaros pradžioje buvo du profesoriaus Platono Jankausko sūnūs⁵. Kunigaikštis Ilarijonas Vasilčikovas (1881–1969), užsienio valstybių diplomatų išpėtas apie gresiantį suėmimą, pasitraukė pas gimines į Vokietiją. Čia iš pradžių taip pat prisiglaudė tarnautojo Olego Perekriostovo šeima (žmona ir trys vaikai), vėliau ji išvyko gyventi į Australiją (*Жизнь – служение Родине...* 1992). Buvęs Baltosios armijos generolas ir Semeliškių stačiatikių parapijos šventikas Ivanas Gandurinas (1866–1942) pasiekė Serbiją ir tarnavo kapelionu antisovietinėse karinėse pajėgose. Spėjama, kad 1941 m. pradžioje iš Lietuvos į Vokietiją pasitraukė pianistas ir Kauno konservatorijos dėstytojas Vladimiras Ružickis (1890–1952), vėliau dirbęs Vakarų Europos valstybių koncertų salių scenose (Маковская, Фомин 2008: 335).

Žinoma, tai tėra geriau žinomų šio laikotarpio rusų pabėgėlių iš Lietuvos, kurių dalis vėliau šmėžavo rusų emigracijos Vakarų Europos šalyse ir JAV veikloje, pavardės. Šis reiškinys iš tiesų buvo didesnio masto. Tai leidžia spėti 1940 m. rugsėjį Lietuvos partiniame oficioze paskelbtos pabėgusių iš Lietuvos ir užsienį „liaudies priešų“, kurių turtas turėjo būti konfiskuotas, pavardės. Dauguma jų buvo lietuviškos, bet minimos ir rusiškos pavardės (Borisas Kolosovas, Aleksandras Krivonosovas, Viktoras Kobylinas, Dmitrijus Šachovas ir kt.) (*Конфискация имущества...* 1940). Rusų likimų tyrimą ap-sunkina tai, kad išeivijoje paskelbti pavieniai jų pačių atsiminimai apie šio laikotarpio įvykius Lietuvoje. Vienas iš tokių liudininkų buvo kaunietis Anatolijus Sokolskis⁶, kuris teigia, turėdamas galvoje veikiausiai miestiečius, kad 1940–1941 m. rusai stengėsi laikytis atokiai nuo politikos (Сокольский 1985). N. Kasatkinos rusų inteligentijos tyrimo metu kalbinta moteris pasakojo, kad jos šeima Raudonosios armijos įžengimas į Kauną sukėlė nerimą. Šeima tądien laukė svečių, o pašnekovė pamatė žygiuojančius kareivius, beeidama į parduotuvę. Jos žodžiais, grįžusi į namus ji nužvelgė gražiai

⁵ Vienas iš 1989–1992 m. sociologės N. Kasatkinos rusų inteligentijos tyrimo respondentų pažymėjo, kad dauguma rusų inteligentų buvo nusiteikę „baltagvardietišškai“ ir Raudonosios armijos įžengimą vertino „tragiškai“. Kas sugebėjo, bėgo į Prancūziją – Paryžių, ir kitas Vakarų Europos šalis, o pasilikusieji Lietuvoje ilgainiui smarkiai nukentėjo (1992 m. interviu su prof. Jurgiu Vidmantu išrašas. N. Kasatkinos asmeninis archyvas).

⁶ Anatolijus Sokolskis (1903–2006) gimė Kaune. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą su tėvais gyveno Rusijoje. 1922 m. grįžo į Lietuvą. 1941 m. su žmona prancūze Irėne emigravo į Austriją, vėliau – Vokietiją. Trumpam apsisitojo Prancūzijoje, bet, būdamas užsienietis, negalėjo gauti darbo. 1952 m. persikėlė į Niujorką. Dirbo darbininku fabrike, bet sykiu mokėsi ir tapo rusų literatūros profesoriumi Pietų Floridos universitete. 2002 m. aiškindamas išvykimo iš Lietuvos priežastis JAV žiniasklaidai teigė, kad buvo spaudžiamas sovietų būti komunistų partijos nariu ir tarnauti KGB, bet atsisakė, paaiškinęs, jog yra dirbantis žmogus, o ne politikos veikėjas (Zent 2002).

padengtą stalą (staltiesė, gėlės, kavos servizas, pyragaičiai) ir nejučia pamanė, kad daugiau nebebus ramaus gyvenimo⁷.

Neatmestina prielaida, kad dalį rusų kartu su kitais gyventojais klaidino Lietuvos vyriausybės, slėpusios po 1940 m. birželio 14 d. Sovietų Sąjungos ultimatumo žinias apie tikrąją politinę padėtį šalyje, laikysena, Raudonosios armijos ir sovietų valdžios pareigūnų pabrėžtinai pavyzdinė elgsena pirmomis okupacijos savaitėmis. Išėivis iš Lietuvos rusų emigracijos laikraštyje rašė, kad, sutikęs po dviejų savaičių okupacijos teisininką Sergejų Šeremetevskį, užkietėjusį bolševizmo priešininką, iš jo išgirdo: „Jeigu ir toliau bus užtikrinami įstatymai ir tvarka, kaip yra dabar, aš keičiu požiūrį į bolševikus“ (В основе их политики... 1984). Kaip žinoma, praėjus kelioms savaitėms, politinė padėtis Lietuvoje smarkiai pakito. Šie pokyčiai, neskaitant daugybės kitų padarinių, įgavo planingos atakos prieš rusų tapatumą, susiklosčiusi per dvidešimt nepriklausomybės metų ir senesniais istoriniais laikotarpiais, formą. Sovietinis režimas eliminavo rusų senbuvių galimybes išlikti politinių pokyčių fone organizuota gyventojų grupe. 1940 m. liepą ir rugpjūtį liaudies vyriausybės nutarimais buvo uždarytos Kaune susitelkusios rusų draugijos, pradinės mokyklos, rusų visuomeninę veiklą nušviečiantys laikraščiai. Minėtų draugijų veikla buvo įvardyta reakcine, o jų turtas konfiskuotas „liaudies poreikiams“ (Имущество реакционных... 1940). Vienintelės rusų senbuvių susibūrimo vietos liko stačiatikių ir sentikių maldos namai, kurie nebuvo uždaryti iki Antrojo pasaulinio karo Lietuvos teritorijoje pradžios.

Archyvinių dokumentų duomenys byloja, jog rusai (kaip ir lietuviai), turėję ir netgi neturėję giminystės ryšių su vokiečiais, 1941 m. kovą mėgino įrodyti repatriacijos komisijai vokišką kilmę ir išvykti į Vokietiją. Panašu, kad ne visi jie atitiko atrankos kriterijus⁸. Kita vertus, įdomios yra šių asmenų socialinės charakteristikos. Antai tarp negavusių leidimo išvykti atsidūrė Vladimiras Jakobi iš Vilniaus su žmona ir dviem sūnumis. Sovietų pareigūno dokumente jis buvo įvardijamas Rusijos imperijos dvariškiu, filosofijos mokslo daktaru ir buvusiu kadetų korpuso Taškente dėstytoju. Šis veikėjas, neskaitant motinos pavardės, esą negalėjo pateikti komisijai daugiau įrodymų apie vokišką kilmę. Jis, kaip ir karininkas Nikolajus Bekzemanas, dokumente įvardijami baltagvardiečiais. Be to, šiame dokumente minimas buvęs Rusijos imperijos karininkas Andrianas Kopylovas su šeima, gydytojas Paulis Zlobinas, vairuotojas Nikolajus Presniakovas ir kt. (LCVA, f. R-839, ap. 1, b. 16, l. 8–10). Taip pat pažymima, kad Nina Armatova iš Kauno „dirba medicinos serimi vokiečių ligoninėje ir, nepaisydama rusiškos kilmės, atkakliai mėgino pereiti re-

⁷ Interviu su Lupandina-Jumaševiene išrašas. N. Kasatkinos asmeninis archyvas.

⁸ N. Kasatkinos rusų inteligentijos tyrimas atskleidė, kad buvo rusų, kuriems pavyko šiuo pagrindu išvykti į Vokietiją, bet išsamių duomenų apie tai iki šiol stinga. Viena iš išvykusių buvo Jekaterina Izmailova-Gildė, ištekęjusi už vokiečio Otto fon Gildės (1996 m. interviu su Jekaterina Gilde išrašas. N. Kasatkinos asmeninis archyvas).

gistraciją“. Tuo metu Larisa Chlystovaitė-Bankauskienė pateikė komisijai dokumentą esą jos prosenelė buvo vokiečių, bet komisija nutarė, kad „pagal kitus dokumentus ji yra rusė stačiatikė“ (LCVA, f. R-839, ap. 1, b. 16, l. 2–7).

Kita vertus, nederą įvardyti rusų senbuvų išimtinai priešiška sovietinei valdžiai ir ideologijai gyventojų grupe. Prezidento Antano Smetonos kritikų, siejusių jo pašalinimą iš valdžios su geresnio gyvenimo perspektyvomis, buvo tarp įvairių tautybių gyventojų. Tiesa, rusų simpatijos sovietinei ideologijai buvo veikiau inertiškos nei nuoseklios. Iki 1940 m. jie sudarė nedidelę pagrindinės LKP narių dalį. 1935 m. ji siekė 7,7 proc. (lietuvių – 46,8 proc., žydų – 44,2 proc.). LKP veiklai prijaudė daugiausia mažžemiai valstiečiai iš Jonavos apylinkių sentikių kaimų (Dumšių, Rimkų, Užsalių, Paskutiškių, Ibėnų, Vandžio galos ir kt.) (LCVA, f. 378, ap. 5, b. 4306, l. 6–12, 262, 366). Kai kurie tyrinėtojai priėjo prie išvados, kad propaguojami sovietų politikos socialiniai ir ekonominiai aspektai negalėjo nepatrukti kai kurių sentikių dėmesio. Kaimo žmonės tautininkų valdymo metais materialiai gyveno sunkiau nei miestiečiai, o geresnio gyvenimo lūkesčiai ir noras keisti pasaulį skatino dalį rusų (ypač jaunimą) stoti į komjaunimo gretas ir vykdyti prosovietinę veiklą kaimuose (Sabaliauskaitė, Gumuliauskaitė 1998: 32–34). Akivaizdu, kad dėl to lietuvių visuomenėje susiformavo vietos rusų palankumo sovietinei valdžiai vaizdinys. Pavyzdžiui, Užsalių kaimas, esantis pakeliui iš Jonavos į Kauną, dėl paramos komunistams 1940–1941 m. ir sovietiniams partizanams Antrojo pasaulinio karo metu neakademinėje literatūroje įvardijamas „Raudonaisiais Užsaliais“ (Karaliūnienė 1999: 56).

Minėta parama buvo teikiama ne be aktyvaus sovietų valdžios institucijų poveikio. Žemdirbiai, kurie buvo mažiau išsilavinusi rusų socialinė grupė nei miestiečiai, atsidūrė intensyvios agitacijos epicentre. Sutapimas ar ne, bet partiniame oficioze 1940–1941 m. buvo remiamasi rusų sentikių (jie nėra taip įvardijami, bet nesunku juos atpažinti) nuotaikomis. Šių straipsnių tikslas – pačių rusų lūpomis sumenkinti jų socialinę padėtį nepriklausomoje Lietuvoje ir skelbti apie esą teigiamus pokyčius sovietinės valdžios sąlygomis. Pavyzdžiui, Fiodoras Sokolovas Marinovkos kaimo (Jonavos vls.) valstiečių vardu sakė, kad valdant tautininkams jie turėjo kęsti valdininkų tyčiojimąsi. Be to, daromi priekaištai dėl materialinių nepriteklių ir būtinybės parsisamdyti, rusų kalbinių teisių varžymo viešajame gyvenime ir galimybių ugdyti vaikus gimtąja kalba stokos ir pan. (Соколов 1940). Iš spaudos publikacijų matyti, kad rusai iš sentikių kaimų nuo 1940 m. vadovavo valstiečių komitetams, kurie skirstė iš „buožių“ konfiskuotą žemę, steigė kooperatyvus, rūpinosi mokyklų rusų dėstomąja kalba atidarymu ir t. t. Jiems talkininkavo patyrusių agitatorių grupė. Vien 1940 m. rugsėjį Jonavos apylinkių kaimuose buvo surengta apie 80 paskaitų ir diskusijų politiniais klausimais (О работе крестьянских... 1940). Panašiai įvykiai susiklostė Bagdonių kaime (Kupiškio vls.),

kurio gyventojams paskaitas skaitė Raudonosios armijos politiniai vadovai – politrukai ir LKP atstovai (Антипов 1940).

Minėti faktai rodo, kad skyrėsi pačių rusų senbuvų pažiūros į sovietinę okupaciją ir bendradarbiavimą su režimu. Sovietų valdžia juos irgi traktavo skirtingai. Etninė kilmė rusams senbuviams nepadėjo išvengti tragiško likimo, jeigu jie neįtikėjo režimui pagal įsitikinimus ar socialinius požymius. 1941 m. represijų ir trėmimų aukomis daugiausia tapo ne mažžemiai rusų valstiečiai, o inteligentai, ypač dėl visuomeninės veiklos, įgyto socialinio statuso, turto, karjeros ar išsilavinimo nepriklausomoje Lietuvoje. Tarp 1941 m. birželio 14 d. tremtinių rusų buvo santykinai nedaug (lietuvių – 71,6 proc., žydų – 12,5 proc., lenkų – 11,4 proc., rusų – 1,1 proc.), bet dera darsyk pakartoti, kad ir jų inteligentija buvo negausi, palyginti su kitomis etninėmis grupėmis (Anušauskas 2007: 140). Taigi, įvyko priverstinis šio segmento, formavusio rusų tapatumo turinį, o ne socialistinę formą, naikinimas. 1941–1942 m. tremtyje mirties bausmė buvo įvykdyta buvusiam Rusų emigrantų susivienijimo pirmininkui Jokūbui Fiodorovui (1900–1941) (Флейшман, Равдин 2007: 345), taip pat teisininkui, aktyviam rusų visuomenės veikėjui ir stačiatikių bendruomenės nariui Ivanui Tatarincevui (1896–1941), pulkininkui ir prisiekusiam advokatui Viktorui Engleriui (1876–1942), Kauno miesto tarybos rusų frakcijos atstovui Aleksandrui Gomolickiui (1895–1942), Vilniaus miesto kultūros ir stačiatikių bendruomenės veikėjui Viačeslavui Bogdanovičiui (1878–?) ir kt. 1956 m., išgyvenęs penkiolika metų tremtyje, mirė buvęs Sentikių centro tarybos pirmininkas, rusų pasaulietinių organizacijų narys Ivanas Prozorovas (1900–1956) (Барановский, Потащенко 2005: 311–312).

Vienas iš retų šaltinių, atskleidžiančių rusų senbuvų požiūrį į pirmosios sovietinės okupacijos meto įvykius, – tuometinio Vieکشnių stačiatikių parapijos šventiko Aleksandro Černajaus atsiminimai⁹. Šiuose atsiminimuose, be pasakojimo apie sovietinių valdžios institucijų antireligines nuostatas, patirtus tardymus ir spaudimą atsakyti sutanos, aprašomi šventiko ir jo šeimos (žmonos ir keturių vaikų) išgyvenimai 1941 m. birželį, apibūdinama visuomenę apėmusi įtampa, kuri sparčiai keitė žmonių santykius susvetimėjimo linkme. Šiuose atsiminimuose parodomas rusų požiūrių, elgsenos ir tapatumo konfliktas periferijos miestelio pavyzdžiu. Tarp rusų atsirado asmenų, skundusių ir padėjusių ištremti kaimynus. Pavyzdžiu įvardijamas buvęs šventiko padėjėjas Viktoras Mažeika, iškeitęs sutaną į sovietinio komisaro pareigas. Artėjant prie Vieکشnių nacių kariuomenei,

⁹ Aleksandras Černajus (1899–1985) gimė Kauno gubernijos apygardos teismo pirmininko šeimoje. Pirmojo pasaulinio karo metais evakuavosi į Rusijos gilumą, Lugos miestą. 1918 m. prisidėjo prie Baltosios armijos ir tarnavo generolo Nikolajaus Judeničiaus daliniuose. Vėliau atvyko į Vilnių, kur baigė vietos stačiatikių dvasinę seminariją ir buvo išventintas į šventikus. Iki 1940 m. darbavosi Utenos ir Vieکشnių stačiatikių parapijose. 1944 m. su vaikais emigravo į Vokietiją, 1948 m. – į JAV. Pažintys su Rusų Stačiatikių Bažnyčios emigracijoje atstovais leido toliau dirbti ganytojišką darbą. 1957 m. tapo vienuoliu, buvo išventintas į archimandritus. Iki pat mirties darbavosi Pietų Afrikos šalyse ir JAV.

jį ir jo žmoną nužudė lietuvių „baltaraiščiai“, aptikę sovietinių institucijų paliktuose dokumentuose abiejų sutuoktinių parašus po skundais. Kita vertus, pasak šventiko, Vieکشنیų krašto rusai, kartu su lietuvių ūkininkais patyrę sovietinės valdžios politiką, vylėsi, kad įžengus nacių kariuomenei nebus kolektyvizacijos ir trėmimų, todėl ir gyventi prie jų esą bus geriau, jeigu nėra galimybės išsaugoti Lietuvos nepriklausomybę. 1941 m. birželį šio miestelio gyventojai (išskyrus žydus) džiaugėsi atžygiuojančia vokiečių kariuomene, tikėdami jų humaniškumu, drausme ir palankumu religijai (Архимандрит Алексей). Štai kaip aprašoma įtampa ir žmonių nuotaikos A. Černajaus atsiminimuose:

Prasidėjo „nepatikimųjų“ vežimas į Sibirą. Juos rinkdavo vidurnaktį arba vėliau, kad pernelyg nepritrauktų kitų gyventojų dėmesio. Šitaip atvažiavo pas mūsų kaimyną, daktarą su šeima. Girdime pokalbių, pertraukiamus verksmo ir stenėjimo, – vadinasi, sodina visą šeimą. <...> Sėdėjome ir mes pasiruošę, laukdami savo eilės. <...> Veros Pavlovnos Zubovos sesuo mirė prieš karą. Gedinti Vera Pavlovna rūpinosi viskuo, kas liko iš ūkio. Ji buvo viena pirmųjų, papuolusių į tremtinių sąrašą, ir atsidūrė ankštai prigrūstame žmonių prekiniam vagonė, kuriame nebuvo vietos nei atsisėsti, nei atsigulti. Šitaip be maisto ir vandens „nepatikuosius“ tūkstančiais išveždavo nežinoma kryptimi. Praėjus daugeliui metų iš vienos moters, grįžusios iš lagerio Sibire ir susirašinėjusios su draugais užsienyje, sužinojau, kad Vera Pavlovna išgėrė nuodų jau kelionės pradžioje. Ne man ją kaltinti. Ramybė jos tyrai sielai! <...> Neįtikėtina greitai keitėsi žmonės ir visa, kas lėmė jų pasaulėžiūrą. Tai, kas suteikė prasmę ir tikslą gyventi pagal Kristaus priesakus – išnyko ar pasislėpė nepasiekiamoje gelmėje... Netgi aš pats, nukirptais plaukais, su striuke ir kelnėmis, sukištomis į aukštus batus, žingsniuojantis su užrašų knygte ir metru, buvau į save nepanašus. Kai kurie buvę mano parapijiečiai, įsisegę raudonas juosteles, sveikinosi tokiais žodžiais: „Na, ką, tėveli, dirbti reikia – praėjo tie laikai.“ Šie žodžiai žeidė mane lyg peilio dūriai. <...> Į nieką nebuvo galima atsakyti, nes toliau skundas ir čia pat susidorojimas! (Архимандрит Алексей).

Skirtingi karo realijų išgyvenimai, šeimyninės dramos lėmė nevienodą rusų senbuvų elgseną karo pabaigoje ir pokariu. Vis dėlto inteligentijos nuostatas daugiausia lėmė pirmosios sovietinės okupacijos represijų ir trėmimų prisiminimai. A. Sokolskio teigimu, 1944 m. antroje pusėje, Raudonajai armijai artėjant prie Lietuvos, „didelė grupė rusų, palikusi visą savo turtą, neatsigręždama bėgo į Vakarus, į Vokietiją ar Austriją, o po karo išsibarstė po visą laisvą pasaulį“ (Сокольский 1985). Kadangi yra mažai išlikę šio srauto pabėgėlių atsiminimų, vertas dėmesio šventiko A. Černajaus pasakojimas apie jo šeimą 1944–1945 m. sandūroje ištikusią dramą:

1944 m. rudenį traukėsi vokiečiai ir dabar visomis kryptimis puolė sovietinė kariuomenė. Kaunas jau buvo sovietų valdžioje ir diena iš dienos buvo su baime tikimasi visos Lietuvos ir Pabaltijo okupacijos. Ką gi daryti? Aš žinojau, kad esu NKVD mirtininkų sąraše. Kam palikti vaikus ir mamą, jeigu mane „likviduos“? <...> Visi, kurie savo kailiu patyrė sovietų jungą, buvo apimti panikos ir nežinojo, kaip elgtis. Daugelis bėgo Vokietijos kryptimi, prisi-

jungdami kaip pabėgėliai prie vokiečių kariuomenės. Mama ir visi mūsų draugai įkalbinėjo mane važiuoti, tačiau mama kategoriškai atsisakė palikti Lietuvą, kur dar gyveno mano du broliai – Kolia ir Liovuška, taip pat sesuo Lilia (Jelizaveta) su vyru ir vaikais. Jau girdėjosi grėsminga kanonada, bylojanti apie sovietinės kariuomenės artinimąsi, kai aš, nuvežęs mamą į sodybą pas draugus, kaip mes tuo metu tikėjomės „laikinais iki sugrįžimo“, – ėmiau skubiai ruoštis išvykti (Архимандрит Алексей).

1944 m. pabaigoje šventikas A. Černajus, išgabenęs į Dancigą ir palikęs saugioje vietoje savo vaikus, grįžo į Klaipėdą, mėgino iš ten prasibrauti į Viekšnius ir išgelbėti cerkvėje likusias bažnytines vertybes. Traukinio sąstatas, kuriuo jis vyko su vokiečių kariuomenės žvalgų kuopa, pakeliui buvo apšaudytas Raudonosios armijos dalinių ir turėjo skubiai atsitraukti į Klaipėdą, kad išvengtų apsupties ir sunaikinimo. Tad paskutinis šio šventiko prisiminimas iš Lietuvos – žūtutinės pastangos suspėti į paskutinį garlaivį, kuriame jis dėl susiklosčiusių aplinkybių atsidūrė kartu su generolu Povilu Plechavičiumi:

Atvažiavome į Klaipėdos geležinkelio stotį – tuščia, nė vieno civilio, tik kareiviai. Mieste – tas pats. Mane sustabdo lauko žandarai, reikalauja parodyti dokumentus, apieško ir pataria skubėti į paskutinį garlaivį. Viešpatie! Kaip aš bėgau! Ar pateksiu? Kas, jeigu liksiu čia ir būsiu atkirstas nuo vaikų?.. Galiausiai atbėgau, o garlaivis, perpildytas žmonių, ruošėsi judėti nuo kranto. Ir jau pradėjo nuimti tiltelį! Ir šį kartą Dievas manęs neapleido. Pūtė šaltas, sumišęs su lietumi vėjas. Teko įsitaisyti ant denio, nes triumuose nebebuvo vietos. Ten pat susitikau su generolu Plechavičiumi, suspėjusiu, kaip ir aš, paskutinę minutę palikti Memelį. Jis vyko į Berlyną ir buvo kupinas vilčių greitai grįžti į Lietuvą, kur, kaip pasakojo, atžygiavus sovietiniams daliniams vyko siaubingi susidorojimai. Tarp užmuštųjų buvo grafienės Zubovos iš Šiaulių sesuo ir daugelis kitų. Visą tai atliko enkavedistai (Архимандрит Алексей).

Iš kitų karo laikotarpio rusų pabėgėlių paminėtinas buvęs Vilniaus ir Kauno gubernatorius, Vyžuonėlių dvaro (Utenos aps.) savininkas Piotras Veriovinas (1868–1946), kuris 1940 m. sovietų valdžios buvo suimtas ir kalinamas, bet nacių okupacijos laikotarpiu ištrūko į laisvę, o 1942 m. su žmona Sofija išvyko gyventi į Italiją (Jazdauskas 2012: 13). Neatmestina, kad rusų sprendimui emigruoti iš Lietuvos turėjo įtakos santuokos arba giminystės ryšiai su lietuvių inteligentija. Pavyzdžiui, kartu su lietuvių meno ir kultūros veikėjais išvyko ir ne vieną dešimtmetį dirbo užsienio scenose Valstybės teatro baleto artistai – Nadežda Krašeninkovaitė-Kaliskienė (1902–1991) ir Tatjana Babuškinaitė-Vasiliauskienė (1912–1990) gyveno JAV, o Tamara Pagodinaitė-Skrinskienė ir Borisas Čiunovas – Australijoje¹⁰. Į JAV nusigavo ir aktyviai dalyvavo rusų emi-

¹⁰ B. Čiunovas buvo vedęs lietuvių baleriną Janiną Drazdauskaitę. 1944 m. jis traukėsi iš Lietuvos kartu su žmonos seserimi balerina Regina ir jos vyru grafiku Vaclovu Ratu-Rataiskiu, kurie irgi buvo patekę į tremiamųjų sąrašus. Iš pradžių, perkėlus žvejui valtimis ties Jurbarku, jie atsidūrė Vokietijoje. Ketino vykti į JAV, tačiau B. Čiunovo prašymas buvo atmestas dėl esą JAV nenoro įsileisti rusų tautybės asmenis. 1949 m. abi šeimos priėmė sprendimą išvykti į Australiją (Terleckaitė, Ratas-Zakarevičienė 2010).

grantų veikloje mėgėjiškos Kauno rusų dramos trupės aktorius ir režisierius, draugijos „Kultūra ir gyvenimas“ narys Vladimiras Sas-Korčinskis (Bastunovas) (1894–1986), teisininkas ir žurnalistas Vsevolodas Bojevas (1885–1954) (Tapinas 1997), buvęs Lietuvos kariuomenės pulkininkas ir komercinės laivybos pradininkas Lietuvoje Fiodoras Reingardas (1883–1947) ir kt. Į užsienį išvyko sentikių inteligentijos atstovai Borisas, Leonidas, Irina Pimonovai su šeimomis (Potašenko 2001: 297).

Po karo atnaujinusios veiklą sovietinės valdžios institucijos ir represinės struktūros tęsė Lietuvos gyventojų trėmimus, tarp kurių aukų neabejotinai buvo rusų, nors šio pobūdžio tiksli statistika iki šiol nėra žinoma. Bene geriausiai žinomas filosofo, Vytauto Didžiojo universiteto (VDU) profesoriaus Levo Karsavino (1882–1952) likimas, pasibaigęs mirtimi Abezės (Komija) lageryje. Ilgus metus tremtyje praleido jo dukrė Irina ir bičiulis filosofas Vosylus Sezemanas. Buvo suimti ir įkalinti Sentikių aukščiausiosios tarybos pirmininkas Ivanas Romanovas, dvasininkai P. Pankratjevai, D. Pancyrevai, A. Volkovai. Ypač tragiškai susiklostė buvusio Sentikių centro tarybos pirmininko Vasilijaus Prozorovo likimas. Jis pirmąsyk su žmona ir dviem vaikais buvo ištremtas į Sibirą 1941 m. birželio 14 d., 1949 m. grįžo į Kauną ir vėl buvo ištremtas (mirė 1950 m. Novosibirsko srityje) (plačiau žr. Барановский, Потащенко 2005). Ligšiolinių tyrimų duomenimis, 1944–1951 m. dėl įvairių kaltinimų į sovietinio saugumo akiratį pateko ir buvo galiausiai ištremti aštuoni stačiatikių šventikai (Laukaitytė 2003: 142). Spėtina, kad represijų ir trėmimų aukomis tapo ir mažiau žinomi aptariamo laikotarpio rusų senbuviai¹¹.

Rusų tapatumo ir istorinės atminties variacijų po Antrojo pasaulinio karo prielaidos

Mėginimai permąstyti esamus sovietmečio rusų tapatumo vaizdinius yra būdingesni šiuolaikinei Rusijos nei lietuviškai istoriografijai (politiškai susisaisčiusi literatūra – atskiras atvejis). J. Zubkova pripažįsta, kad visų Baltijos šalių gyventojai nuo 1940 m. neigiamai žiūrėjo į rusų buvimą, ypač dėl miestuose įkurdintų karinių įgulų, nekontroliuojamo žmonių iš kitų sovietinių respublikų antplūdžio, rusų „prastūminėjimo“ į vadovaujamus postus ir daugelio kitų motyvų. Anot šios autorės, pažemintas tautinės

¹¹ Viena iš N. Kasatkinos tyrimo respondenčių buvo suimta NKVD ir apkaltinta šnipinėjimu (mokėjo lenkų, prancūzų, vokiečių kalbas). Pretekstu tapo jos draugės sukurtas eilėraščių vokiečių kalba, kurį ji nuo jos nusirašė. Pasak N. Kasatkinos, respondentė turėjo iškęsti apklausas, vykdomas naktimis vietinio ruso Čiurino. Jos vyras liko nesuimtas, nes tuo metu buvo ilgalaikėje komandiruotėje Urale. 1945 m. ištremta į Komijos ATSR. Iš viso buvo nuteista septyneriais metais kalėjimo. 1946 m. reabilituota, bet kurį laiką dirbo lageryje mašininke. Ją ir kitas moteris iš Lietuvos vadino „vakarietėmis“ (rus. западницы). 1947 m. grįžo į Lietuvą. Pakeliui buvo apvogta. Į Sibirą buvo ištremtas jos vyro brolis ir sesuo. Interviu su Lupandina Jumaševiene išrašas. N. Kasatkinos asmeninis archyvas.

savigarbos jausmas lėmė lietuvių visuomenės sąmonėje „svetimo“ tautinio tapatumo požymių selekciją ir formavo rusų, turinčių iš anksto nulemtas negatyvias savybes, vaizdinį. Ruso simboliu tapo smulkus maisto produktų supirkėjas su maišu rankose ar neblaivus raudonarmietis, bet anaip tol ne kvalifikuotas inžinierius. Be to, tarp Baltijos šalių gyventojų plito rusų, kaip menkai išsilavinusios, nekultūringos ir nesąžiningos tautos, taip pat Rusijos, kaip nuskurusios ir alkanos šalies, kurioje žmonės kenčia skurdą ir nepriteklis, suvokimas. Vis dėlto, pasak autorės, vertas atidesnio dėmesio faktas, kad toli gražu ne visi atvykėliai kėlė vietos gyventojų nepasitenkinimą. Dažnas šių atvykėlių, ypač atsiųstų dirbti nuolat, mėgino perprasti titulinį tautų kultūrą ir kalbą, o savo žiniomis ir patirtimi galėjo suteikti aptariamam regionui realią pagalbą. Kitas dalykas, kad ne tokie žmonės lėmė rusų vaizdinį Baltijos sovietinių respublikų gyventojų masinėje sąmonėje (Zubkova 2010: 186–187).

Diskutuotiniams rusų vaizdiniais išlikti padeda tai, kad, Lietuvoje vyraujant politiniam etninių sovietmečio procesų vertinimui, tyrimų parašėse tebėra rusų etninės grupės socialinės struktūros analizė. Šios analizės plėtotė yra svarbi geresniam rusų tapatumo raidos suvokimui. Ne be pagrindo tyrinėtojai iš Rusijos Dmitrijus Furmanas ir Ella Zadorožniuk teigia, kad rusai Baltijos sovietinėse respublikose nebuvo nei išskirtinai kultūros ar išsilavinimo stokojusios visuomenės „padugnės“, nei gausi ar privilegijuota „grietinė“. Pasak autorių, tie rusai (išskyrus senbuvius) mažai skyrėsi socialine struktūra nuo statistinių Sovietų Sąjungos rusų, nors buvo „labiau sovietiniai“ psichologiniu atžvilgiu – menkai atstovavo rusų valstietijai ir humanitarinei inteligentijai bei „pernelyg“ – darbininkams ir inžinieriams. Pastarieji buvo mobilius sovietiniai žmonės, vykdavę pagal partijos šaukimą ar dėl geresnio užmokesčio į įvairius Sovietų Sąjungos kampelius. Kitas dalykas, kad šioms tautoms rusai asocijavosi su užkariautojais, „kolonizatoriais“ ir „kolonistais“, o jų imigracijos srautas smarkiai keitė visuomenės (ypač Latvijos ir Estijos) etninę sudėtį. Autoriai pažymi, kad Baltijos tautų neapykanta rusams – natūrali. Ją smerkti panašiai beprasmiška, kaip ir neapykantą, kurią jautė rusai vokiečiams po Antrojo pasaulinio karo, tačiau „neapykanta, kaip ir bet kuris kitas stiprus jausmas, iškreipia suvokimą ir neleidžia pamatyti kitų nemėgstamo objekto bruožų“ (Фурман, Задорожнюк 2004: 98–130).

Bene išsamiausiai prielaidas formuotis rusų (ir rusakalbių) socialinės struktūros, o kartu ir tapatumo nevienalytiškumui Baltijos sovietinėse respublikose yra apibendrinęs Rusijos sociologas Renaldas Simonianas. Jis įvardija aštuonias šios kategorijos žmonių grupes, kurios skyrėsi tarpusavyje socialiniais požymiais, kultūrinėmis orientacijomis ir atitinkamai santykių su titulinėmis tautomis pobūdžiu. Šią klasifikaciją verta šiek tiek išsamiau aptarti, nes ji atspindi nebūdingą lietuviškai istoriografijai požiūrį. Anot jos autoriaus, viena iš skirtinų rusų ir rusakalbių grupių buvo senbuviai (8–9 proc.), o

antroji – atvykę pokariu kūrybinės inteligentijos atstovai. Pastariesiems persikėlimas į Baltijos sovietines respublikas dėl santykinai švelnesnio nei kitose respublikose politinio klimato prilygo savotiškai emigracijai į „Vakarus“ ir didesnės meninės raiškos galimybėms. Jie pasižymėjo aukšta kvalifikacija, nejautė kalbos barjero, buvo gerbiami ir noriai priimami į darbą vietos visuomenių, darė įtaką jų kultūros raidai. Menką šios grupės dydį (1,5–2 proc.) atstojo aukštas socialinis statusas. Trečiai grupei (5–6 proc.) šioje klasifikacijoje priskiriami įvairūs specialistai, pakviesti arba paskirti dirbti baigę aukštąsias mokyklas kitose sovietinėse respublikose (inžinieriai, gydytojai, mokytojai, žurnalistai, mokslo institutų darbuotojai, teatro veikėjai ir pan.). Ketvirtą grupę (7–8 proc.) sudarė kvalifikuoti pramonės darbininkai, atvykę į vadinamąjį Pabaltijį dėl gamybinių poreikių ir diegę naujas technologijas įmonėse. Pasak autoriaus, pastarųjų dviejų grupių narių žinios ir kvalifikacija čia buvo pageidaujamos, o darbo ir buitės sąlygos atitiko šių žmonių lūkesčius (Симонян 2003: 96–98).

R. Simonianas pažymi, kad rusai (ir rusakalbiai) skyrėsi ne tik tarpusavyje, bet ir buvo nevienodai vertinami Baltijos sovietinių respublikų titulinį grupių. Pirmiau išvardytos keturios grupės, jeigu nebuvo besintegruvusios į vietos visuomenes, kėlė palankią ar bent neutralią titulinį grupių reakciją, pasižymėjo tolerancija jų atžvilgiu ir pasirengimu plataus masto bendradarbiavimui. Autoriaus teigimu, priešingą reakciją kėlė kitų keturių rusų ir rusakalbių grupių buvimas. Viena jų – sovietinės kariuomenės kariškiai su šeimomis (14–16 proc.). Dauguma jų laikinai vykdė tarnybines pareigas ir, pasibaigus tarnybos laikui, išvykdavo, tačiau antrai grupei priskirtini atsargos karininkai (ne mažiau kaip 15 proc.) dažnai pasilikdavo gyventi Baltijos sovietinėse respublikose. Trečia grupė buvo eiliniai privalomosios karinės tarnybos kariai, pasilikę čia gyventi ir atsivežę savo giminaičius (10–12 proc.). Pasak R. Simoniano, šitaip dešimtys tūkstančių kareivių išvengdavo baudžiosios kolūkiuose, kuri būtų juos ištikusi ankstesnio gyvenimo vietose. Paskutinę ir gausiausią imigrantų grupę (30–40 proc.) sudarė asmenys, kurie į Baltijos sovietines respublikas (ypač Latviją ir Estiją) atvyko pagal organizuoto darbininkų telkimo kvotas statyti stambių sąjunginio pavaldumo objektų. Šį kontingentą daugiausia sudarė skurdžiausių „nejuodžemio“ (rus. *нечерноземие*) RTFSR regionų gyventojai. Paskui juos paprastai visuomet atvykdavo giminaičiai. Priešiškumą šiai grupei skatino skubus jos narių aprūpinimas gyvenamuoju plotu – vietos gyventojai jo laukdavo eilėse metų metus (Симонян 2003: 101–102).

Suprantama, ši klasifikacija yra labai sąlyginė, o išvardytų grupių savybių palyginimui ir apibendrinimui reikia išsamesnio tyrimo, bet ji iliustruoja galimas rusų vaizdinio revizavimo gaires. Antai rusų senbuviai tapo neatpažįstami šiame vaizdinyje, nors iki okupacijos ir pirmaisiais pokario dešimtmečiais buvo daugiasluoksnė kultūrinio tapatumo ir istorinės atminties atžvilgiu Lietuvos gyventojų grupė. Jai priklausė Lietuvos

Didžiosios Kunigaikštijos (LDK), Rusijos imperijos laikotarpio ir porevoliucinio srauto iš Rusijos (po 1917 m.) imigrantai arba jų palikuonys, gyvenę 1918–1940 m. nepriklausomoje Lietuvoje ir 1920–1939 m. Lenkijai priklausiusiame Vilniaus krašte. Pagal religiją tarp senbuvų vyravo stačiatikiai ir sentikiai, socialinį statusą – žemdirbiai ir negausi skaičiumi inteligentija. Rusų kultūra buvo labiausiai juos iki 1940 m. vienijantis veiksnys. Prie jos puoselėjimo prisidėjo privati Mokytojų draugijos rusų gimnazija Kaune ir valstybinių pradžinių mokyklų rusų dėstomąja kalba tinklas, bažnytinių struktūrų ir pasaulietinių visuomeninių organizacijų veikla. Kita vertus, jau tuomet rusai skyrėsi tarpusavyje kultūrinės sąveikos su lietuvių visuomene laipsniu nuo savanoriško atsiribojimo iki kalbinės ir kultūrinės integracijos arba asimiliacijos atvejų (plačiau žr. Kasatkina, Marcinkevičius 2009). Manytina, kad jų tapatumo skirtumai išliko pokariu, varijuodami, atsižvelgiant į pakitusias politines sąlygas ir migraciją, nuo susitapatinimo su sovietine ideologija ir sovietine rusų kultūra iki glaudesnės integracijos į lietuvių visuomenę ar „sulietuvėjimo“.

Sunkiau yra aptariamus skirtumus apčiuopti sovietmečio žmonių kasdieniame gyvenime ir juos išsamiai apibūdinti. Dėl politinių motyvų ankstesnės istorinės atmintys daugelio rusų senbuvų buvo nutylimos, rečiau perduodamos tėvų vaikams ir juolab vaikaičiams. Neatsargūs pasisakymai apie gyvenimą „buržuazinėje“ Lietuvoje ar Rusijos imperijoje, ypač turint galvoje, kad sovietinės valdžios institucijos skatino skūsti, galėjo užtraukti pavojų visų šeimos narių saugumui. Būdinga, kad pokariu dalis rusų senbuvų visose Baltijos sovietinėse respublikose buvo linkę skirti save nuo sovietmečio atvykėlių ir dažnai buvo išskiriami pastarųjų. Istorikas iš Estijos Sergejus Isakovas, prisimindamas iš valstiečių šeimos kilusią savo senelę, teigia, kad ji visuomet skyrė „rusus“ nuo „soviėtų“. Šie skirtumai esą reiškėsi pasaulėžiūroje, kultūros tradicijose, buitiniame mentalitete, kalboje ir pan. Vietiniai rusai dažnai jautėsi antrarūšiais žmonėmis pagal sovietinių vertybių skalę. Jais buvo atvirai reiškiamas nepasitikėjimas (Исаков 2004: 127–143). Veikiausiai panašus likimas ištiko dalį rusų senbuvų Lietuvoje. Pavyzdžiui, 1947 m. LKP(b) CK dokumentuose du rusų tautybės Vilniaus pedagoginio instituto dėstytojai buvo įvardyti antisovietinių pažiūrų baltaisiais emigrantais ir pašalinti iš darbo: Jonas Sokolovas už buržuazinių teorijų propagavimą ir rusų kalbos menkinimą iš Rusų kalbos ir literatūros fakulteto, o filosofo Levo Karsavino duktė Irina Karsavina iš Užsienio kalbų fakulteto už nesutikimą perkelti dalį studentų iš savo į Rusų kalbos ir literatūros fakultetą, kuriame nesusirinko reikiamas jų skaičius (Stašaitis 2008: 4). Sprendžiant iš straipsnio partiniame oficioze 1945 m., valdžios kritikos susilaukė ne tik „nesusipratę“ rusų inteligentai, bet ir vietinės kilmės kaimo gyventojai:

Į Salako valsčiaus vykdomojo komiteto kiemą buvo atvaryta gyvulių, atvežta paukščių ir kito valstybės turto perduoti beturčiams, naujakuriams ir raudonarmiečių šeimoms. Sužinoję apie tai Salako apylinkių gyventojai subėgo iš visų kampų. Daugelis čia ne pirmą kartą.

Štai pastovūs lankytojai: Anufrijus Semionovas, jo žmona Efosinija ir vyresnioji duktė Jevdokija Nazarova ir daugelis kitų. Visi jie šiais metais jau gavo iš valstybės kas karvę, kas arklį, po vieną kitą avį, kiaulę ar ožką. Salako žemės komisija dirba pagal principą „prašančiam duodama“, tad gyventojai nesidrovėdami prašo, prašo... Pažvelkime, kas tokie yra prašytojai. Pradėkime nuo Anufrijaus Semionovo. Neseniai jis gyveno Nariūnų apylinkėse. Šiame kaime turi nuosavą namą, 6 ha žemės. Dabar Semionovas persikėlė gyventi į Salaką, metęs dirbti žemę. Neatlieka duonos, mėsos ir pieno prievolių valstybei. Semionovų šeimą sudaro 4 darbingo amžiaus asmenys. Niekas iš jų nedirba. Semionovui pavasarį davė vieną karvę. Dabar jo šeima užsinorėjo gauti dar ką nors. Ir štai žmona žemės komisijai padavė pareiškimą. Jame rašo: „Prašu duoti avį ir ožką, nes mano ūkyje nėra gyvulių, išskyrus karvę.“ Antra prašytoja – Jevdokija Nazarova. Jai anksčiau buvo duota kiaulė, dvi avys. Nazarovos vyras dirba vietos žuvų tresto artelėje – verda dervą valtimis taisyti, prievolių neatlieka. Nazarova papjovė anksčiau gautas kiaulę ir avį, o mėsą perdariusi į dešras pardavė turguje. <...> Reikalas tas, kad tikrieji naujakuriai, taip pat paramos reikalingos Raudonosios armijos karių šeimos, gyvendami toli nuo valsciaus, dažnai nežino, kur reikia kreiptis pagalbos, nesinaudoja savo teisėmis. O vietiniai Salako gyventojai, spekuliantai, privatininkai, amatininkai žino „visus įėjimus ir išėjimus“. Būtent jie pasisavina geriausius kąsnelius iš to, kas priklauso naujakuriams (Кулинич 1945).

Apie rusų senbuvių tapatumo dilemas Lietuvoje pokariu taip pat papasakojo interviu šio straipsnio autoriui Natalija Vladimirovna¹², kilusi iš Kauno miesto ir jo apylinkių sentikių šeimos. Pasakojimas apie senelio tremtį, motinos požiūrį į sovietmečio rusų atvykėlius ir baimę prarasti darbą, apie šeimos santykį su religija byloja, kad pašnekovė labiau suartėjo su lietuvių visuomene nei minėtais atvykėliais:

Labai mažai pasakojo [apie senelio tremtį]. Mama mėgo savo darbą ir nenorėjo, kad kur nors vaikai prasitartų ar kas nors. Kažkaip labai nedaug buvo kalbama. Nu, o šiaip, tai kiek iš suaugusių kalbų, kada mes girdėdavom, tai, kad kažkas iš kaimynų kažką pasakė, kad skaitė ne tą literatūrą, prenumeravo ne tuos laikraščius ten, ir per daug religingas, per daug... Iš tikrųjų tai nežinau, ar čia gražu taip sakyti, bet buvo taip, kad tais atsikėlusiais tarybiniais laikais močiutė nepasitikėdavo žmonėm. Žinau, kad jeigu prašydavo ten ką nors iš darbo tie naujai atvažiavę žmonės, tai jau ji liepdavo ir gražiai paruošti, šiaip kai kaimynui ko nors reikia, tai paimk ir paduok, o ten jau stengdavosi kažkaip <...> buvo toks nepasitikėjimas ir netgi tokia <...> tokia išlaikyti atstumą <...> toks buvo, toks gan savas ratas. <...> [Apie ikonas ar religinius atributus.] Pas močiutę tai jau taip, stovėdavo tos aliejinės lemputės ir visa kita. Pas mus namuose, mano namuose, kur aš augau, jų nebuvo, nes mama, mamai visą laiką reikėjo būti labai atsargiai. Ir mama visa laiką stengėsi būti atsargi. Močiutė čia atvažiuodavo į kažkokią šventę. Šv. Mikalojaus atlaidai kažkokie būdavo Kaune, kur jau Kaune reikdavo <...>. Tai mūsų neleisdavo. Kaune jokių būdu. Jonavoje – taip. Ir ne Jonavoje. Jonavoje pačioje nėra [cerkvės]. Mes eidavome į Rimkus. Rimkuose, netoli

¹² Visų straipsnyje minimų informantų vardai ir tėvavardžiai yra pakeisti. Skliausteliuose taip pat nurodomas informanto amžius ir išsilavinimas.

ten. Ten pėsčiom eidavom, čia buvo visa tokia <...>. Na išsiruošimas ir tokia tikrai <...> tasėjimas vien būdavo <...>. Ir ten eidavom. O Kaune mama tiesiog neleisdavo nei manęs, nei sesers <...>. Aš lankiau lietuvišką darželį, lietuvišką mokyklą <...>. Integruotis tarp lietuvių čia kaip savaime buvo. Kažkaip ir mamos draugės nuo mokyklos, nuo darželio buvo [lietuvis] <...> tokio atsiskyrimo kaip ir nebuvo (Natalija Vladimirovna, 62 m., aukštasis išsilavinimas).

Suprantama, kad rusai senbuviai nesudarė uždaros sovietmečio atvykėlių atžvilgiu gyventojų grupės. Politinės, socialinės ir ekonominės raidos realijos lėmė ryšių tarp skirtingų migracijos srautų rusų intensyvėjimą. Antrasis pasaulinis karas – tai bene pirmasis ir svarbiausias įvykis, kurio metu susipynė rusų senbuvų, taip pat atsidūrusių įvairiomis aplinkybėmis Lietuvos teritorijoje karo dalyvių ir civilių iš kitų Sovietų Sąjungos regionų likimai. Pavyzdžiui, kaip byloja archyviniai dokumentai, 1945 m. rudenį iš nelaisvės Vokietijoje grįžo grupė rusų senbuvų, kilusių iš Rytų Lietuvos valsčių (Dūkšto, Smalvų, Antazavės, Salako, Degučių ir kt.). Šių žmonių skaičius nėra aiškus, bet žinoma, kad daugelis jų nacių okupacinės valdžios nurodymu iš Lietuvos buvo išvežti 1943 m. (tarp jų daugiausia žemdirbiai ir darbininkai, taip pat žvejai ir akmenskaldžiai). Pokariu su šiais repatriantais Rytų Lietuvoje buvo apgyvendinti panašaus likimo žmonės, kilę iš Leningrado, Smolensko, Naugardo, Pskovo, Vitebsko, Polocko ir kitų Sovietų Sąjungos regionų. Ypač gausiai – Riešės, Dusetų ir Dūkšto miesteliuose. Išlikęs taip pat sovietinių piliečių, atvartų prievarta nacių kariuomenės į Lietuvą iš kitų Sovietų Sąjungos regionų ir apgyvendintų Zarasų apskrityje, sąrašas. Po karo daugelis jų pareiškė sovietų Lietuvos valdžios institucijoms, kad nepageidauja grįžti į savo ankstesnes gyvenamąsias vietas (LCVA, f. R. 754, ap. 4, b. 445, l. 1–9).

Šitaip greta LDK ir Rusijos imperijos laikotarpiais įsikūrusių rusų senbuvų židinių Lietuvos periferijoje formavosi naujas rusų imigrantų segmentas, nesusijęs su jais bendra istorine atmintimi, bet kartu pergyvenęs Antrojo pasaulinio karo negandas. Rusai senbuviai nebuvo išimtinai Sovietų Sąjungos šalininkai, bet nacių okupacijos laikotarpis kai kuriems jų įkūnijo į atmintį giliai įsirežusius žiaurumus. Vienas pavyzdžių – kaimų deginimas ir gyventojų žudymas. Tarp aukų buvo Užusalių kaimo, kurio apylinkėse slapstėsi ir rengė išpuolius prieš nacių raudonarmiečius, komunistai ir komjaunuoliai, rusų tautybės gyventojai. 1941 m. rugsėjo 12 d., dalyvaujant nacių pareigūnams, lietuvių savisaugos bataliono padaliniui ir policijai, Užusaliuose buvo nužudyti 48 žmonės. 1943 m. spalio 13 d. už paramą sovietiniams partizanams nacių baudžiamojo būrio buvo sudegintas Miliūnų kaimas (Rokiškio aps.), kuriame 64 iš 67 sodybų priklausė rusams sentikiams. Dalis buvo išvežti darbams į Vokietiją. Kita dalis rusų bendradarbiavo su nacių okupaciniu režimu ir už tai nukentėjo nuo sovietų valdžios (Laukaitytė 2011: 60). Kraštotyrininkas Algimantas Muturas yra užrašęs

Viešnių apylinkių rusakalbių gyventojų pasakojimus apie balansavimą tarp abiejų kariaujančių pusių¹³.

Dėsninga, kad rusų senbuvų palikuonys gyveno kitokioje politinėje, socialinėje, ekonominėje ir kultūrinėje aplinkoje nei jų tėvai ar seneliai, ypač dėl kaimo kolektyvizacijos, pramonės plėtros ir su šiais procesais susijusių urbanizacijos padarinių. Šie pokyčiai ilgainiui išklibino istorinių rusų senbuvų židinių pamatus, skatino keltis į miestus ir lėmė intensyvesnius santykius su ne „savo“ aplinkos žmonėmis. Vienoje iš 1951 m. Religinių kultūrų tarybos prie SSRS MT įgaliotinio Lietuvos SSR B. Pušinio ataskaitų, galbūt kiek perdėtai, buvo pažymima esą sentikiai vaizdavo esantys už sovietų valdžią ir kolūkius, tačiau dėl žemės ūkio kolektyvizacijos važiavo gyventi į miestus (LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 323, l. 54–56). Permaisingą vieno iš istorinių rusų senbuvų židinių – Daubiškių kaimo Papilės apylinkėse – likimą aprašė minėtas A. Muturas. Pasak jo, šio ir kitų kaimų rusakalbiai Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais nebuvo aktyvūs okupacinių valdžių rėmėjai. Dauguma, kaip ir lietuviai kaimynai, kiek galėdami priešinosi kaimo kolektyvizacijai, gerai sugyveno su lietuviais, puikiai kalbėjo ir mokėjo rašyti lietuviškai. Čia, pavyzdžiui, gimė Jonas Katakinas, kuris, išryškėjęs šokėjo talentui, buvo išsiųstas į Vilnių ir tapo žinomu Operos ir baleto teatro baleto solistu ir baleto pedagogu. Pasak minėto autoriaus, „rusakalbių Katakinių giminė baigia išnykti. Dalis šios šeimos vaikų, nors ir buvo vedę, palikuonių nesusilaukė, asimiliavosi su lietuviais, net katalikais tapo“. Kitas šio krašto atstovas yra Anatolijus Čupkovas, buvęs ilgametis Kauno „Žalgirio“ krepšinio komandos narys (Muturas 2004: 336).

Palikę savo kaimus ar mažus miestelius, rusų senbuviai ir jų palikuonys gyveno Lietuvos miestuose greta su atvykėliais iš kitų sovietinių respublikų arba net už Lietuvos ribų. Tai byloja kai kurių sentikių dvasininkų biografijų faktai. Iš Bagdonių kaimo (Kupiškio r.) kilęs sentikis Grigorijus Murnikovas Antrojo pasaulinio karo metais tarnavo sovietų kariuomenėje, vėliau dirbo tėvo žemės sklype, padėjo kurti kolūkį ir kurį laiką jam vadovavo. Vienas jo sūnų gyveno ir dirbo teisininku Novomoskovske (greičiausiai turimas galvoje miestas Tulos srityje – *aut. pastaba*), kitas – veterinarijos gydytoju Kupiškio rajone, o dukrė – Finansų skyriaus inspektore Daugpilyje (LCVA, f. R-181,

¹³ Ištrauka iš vienos šeimos istorijos: „Į hitlerininkų rankas buvo patekęs ir Michail Tichonovič. Mažeikių geležinkelio stotyje būrėliu lietuvių ir rusakalbių sugrūdę į prekinį vagoną ir užtrenkę duris. Lietuviai geležinkelininkai pašnibždėjo, kad vagono durys vos vos užsuktos. Traukiniui artėjant prie Kuršėnų vyrams pavyko atidaryti vagono duris ir išsukti iš važiuojančio traukinio. Michail Tichonovič pėsčiomis pagelžkele per naktį grįžo į Fermos kaimą. Pradėjo slapstytis. Pagavę vokiečiai nebūtų atleidę bėgliui. Žmona Zinaida Ivanovna paragavo kalinės duonos ir vos neatsidūrė Sibiro lageriuose. Jų ūkyje Tupikų kaime (Akmenės r.) nuo tarybų valdžios slapstėsi žmogus. Vieną dieną ūkį apsupo sribokai (liaudies gynėjai). Žmogui pavyko pasprukti ir pasislėpti. O Zinaidą Ivanovną sribokai pėsčiomis atvarė į Akmenę, po to – į Viešnius, Mažeikius. Uždarė į kalėjimą, tardė. Apie tai sužinojo Zinaidos Ivanovnos tėvas. Iš kažkur gavo bidoną naminės degtinės ir nuvežė Mažeikių tardytojams bei prokurorams. Tada, pokario metais, to užteko. Kitą dieną Zinaida buvo paleista“ (Muturas 2001).

ap. 7, b. 28, l. 1). Aleksejus Bojarovas, gimęs Buda-Ruskos kaime Suvalkų vls., 1941 m. su šeima buvo priverstine tvarka perkeltas į Lietuvą. 1941–1944 m. dirbo žemės ūkio darbuotoju Raseinių r. Naujojo Šetkaimio kaime, nuo 1950 m., grįžęs iš armijos, – vairuotoju Kaune. 1959 m. persikėlė į Vilnių ir dirbu staliumi vienoje iš įmonių Naujoje Vilnioje (LCVA, f. R-181, ap. 7, b. 28, l. 2). Analogiškomis aplinkybėmis Grigorijus Lengzovas 1941 m. buvo perkeltas iš Suvalkų krašto į Kybartus. Kurį laiką uždarbiavo pas vietos valstiečius, bet 1948 m. persikėlė į Klaipėdą. Nuo 1955 m. dirbo Klaipėdos jūrų uoste kranto jūreiviu (LCVA, f. R-181, ap. 7, b. 28, l. 2). Vienas iš jo vaikų mokėsi Kauno politechnikos institute. Neatmestina, kad pokariu Lietuvos miestuose gyveno gerokai daugiau rusų, dar menančių paskutinius Rusijos imperijos gyvavimo metus, taip pat Lietuvos ir Lenkijos valstybingumo laikotarpius.

Kai kurie rusai, kilę iš prieškarinio inteligentų šeimų, gyveno miestuose nuolat ir sugebėjo, pavyzdžiui, pritaikyti savo įgūdžius mokslo ar meno srityse. 1951–1959 m. Kauno politechnikos instituto (KPI) Rusų kalbos katedroje dirbo iškiliausias nepriklausomos Lietuvos rusų veikėjas Aleksandras Timinskis (1884–1959). Po Antrojo pasaulinio karo jis kurį laiką mokytojavo Kauno miesto mokyklose ir dėstytojavo Žemės ūkio akademijoje. 1955 m. A. Timinskis apgynė KPI pedagoginių mokslų kandidato disertaciją (Ковтун 2003: 155). Paminėtini du jaunesnės kartos rusų senbuvų atstovai, kilę iš Kauno ir baigę sovietinės okupacijos išvakarėse VDU Technikos fakultetą, studijų metais dalyvavę rusų studentų susivienijimo veikloje. Vienas jų – Andrius Novodvorskis – paliko ryškų pėdsaką kelių KPI katedrų veikloje¹⁴. Borisas Voronkovas kelis dešimtmečius dirbo mokslinį ir pedagoginį darbą Vilniaus universiteto Astronomijos, Fizikos ir Matematikos fakultetų katedrose¹⁵. 1947 m. tarp Kauno miesto stomatologų minimos

¹⁴ A. Novodvorskis (1909–1976) 1938 m. Technikos fakulteto Technologijos skyriuje įgijo mechanikos specialybę, dirbo inžinieriumi ir dėstė šio fakulteto Metalų technologijos katedroje. Nacių okupacijos metais atleistas iš pareigų, bet po karo grįžo dirbti į VDU, ėjo Cheminės technologijos fakulteto dekanu ir Cheminės pramonės procesų ir aparatų katedros vedėju pareigas. 1951 m. atidarius KPI, laikinai ėjo direktoriaus pavaduotojo mokslo ir mokymo reikalams pareigas, vėliau dirbo prodekanu. Dirbo Fizikinės ir koloidų chemijos katedroje. Vėliau išrinktas Pedagogikos ir estetinio lavinimo katedros vedėju. 1948 m. už vadovėlių *Metalų technologija* jam buvo suteiktas technikos mokslų kandidato laipsnis ir docento pareigos, 1965 m. – profesoriaus vardas. 1966 m. su bendraautoriais išleido cheminės technologijos procesų ir aparatų vadovėlį. Nuo 1972 m. Silikatų technologijos katedroje skaitė cheminės pramonės procesų ir aparatų bei metalų technologijos paskaitas. Vienas iš aukštųjų mokyklų pedagogikos ir didaktikos kūrėjų. Daug dėmesio skyrė terminų kūriniui, žodynų rengimui, užsienio kalbų mokymosi propagavimui.

¹⁵ B. Voronkovas (1911–1987) 1939 m. įgijo VDU inžinieriaus technologo specialybę. Po karo kurį laiką dirbo Vilniaus politechnikumo direktoriumi ir Vilniaus universiteto (VU) Astronomijos katedroje, skaitė astronomijos paskaitas Vilniaus pedagoginiame institute, vadovavo laikraščio *Komjaunimo tiesa* mokslo žinių populiarinimo skyriui. 1946–1947 m. dirbo VU Bendrosios fizikos katedros asistentu, vyr. dėstytoju. 1948 m. perkeltas į Astronomijos katedrą. 1949 m. apgynė fizikos matematikos mokslų kandidato disertaciją, 1952 m. jam suteiktas docento mokslinis pedagoginis vardas. 1952–1956 m. buvo Astronomijos katedros vedėjas. 1957 m. perkeltas į Bendrosios matematikos katedrą, bet

iš prieškario rusų inteligentų šeimų kilusios Tatjana Sokolovaitė ir Tatjana Kosuchinaitė (LCVA, R-363, ap. 1, b. 70, l. 226).

Kauno miesto visuomenė puikiai žinojo ilgametį Muzikinio teatro solistą (tenorą) ir vyriausiąjį režisierių Rostislavą Andrejevą (1907–1967). Jis buvo kilęs iš senos ir kilmingos rusų senbuvių šeimos, siejusios savo šaknis su LDK laikotarpiu. R. Andrejevas spėjo baigti iki sovietinės okupacijos VDU Teisių fakultetą ir Kauno konservatoriją. Be to, 1935–1940 m. padirbėjo Kauno valstybės teatro scenoje ir tobulino įgūdžius pas vokalo specialistus Paryžiuje. R. Andrejevas buvo ypač žinomas dėl Lenskio vaidmens P. Čaikovskio operoje „Eugenijus Oneginas“. Kaune jis iš viso režisavo 30 spektaklių. Teatro bendradarbių prisimenamas kaip aristokratiškų manierų ir išskirtinės kultūros žmogus (Dvarionaitė 2007; Kanopkaitė 2007). 1946–1958 m. Rusų dramos teatre Vilniuje dirbo Olga Kuzmina-Dauguvietienė (1884–1967), pradėjusi aktorės kelią Petrogrado Aleksandro teatre Rusijos imperijos laikotarpiu ir užsitarnavusi nusipelnusios Lietuvos SSR artistės vardą (Юрьев 1958).

Viena iš rusų savybių, prieštaravusi komunistinei ideologijai ir jos konstruojamam sovietinio tapatumo vaizdinui, buvo ištikimybė stačiatikių ir sentikių religinėms tradicijoms. Šios religinės bendruomenės dėl gyventojų emigracijos, sovietinių represijų ir deportacijų pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu prarado dalį dvasininkų ir parapijiečių, ypač iš inteligentų gretų. Sovietinis režimas likvidavo stačiatikių ir sentikių draugijas. Po karo šios bažnyčios mėgino atkurti veiklą, vengdamos priešpriešos su sovietiniu režimu. Dalyje parapijų dar dirbo dvasininkai, menantys nepriklausomos Lietuvos laikotarpį, bet dėl bažnyčių vadovybės ir parapijų kontrolės buvo sugriauti per dvidešimtmetį nusistovėję bendruomenių ryšiai, sunaikintos religinio tapatumo skiepimo jaunajai kartai tradicijos. Į stačiatikių parapijas pokariu buvo skiriama vis daugiau dvasininkų iš kitų Sovietų Sąjungos regionų (plačiau žr. Laukaitytė 2003). XX a. šeštame dešimtmetyje kartu su kitomis Kauno miesto kapinėmis buvo sunaikintos sentikių ir stačiatikių kapinės, tapusios per daugiau kaip 100 metų gyvavimo rusų istorinės atminties paminklais ir žinomų veikėjų amžino poilsio vieta¹⁶. Tad religiniu atžvilgiu

1958 m. grąžintas į Astronomijos katedrą. 1967–1980 m. dirbo VU Skaičiavimo matematikos, 1980–1986 m. – Diferencialinių lygčių ir skaičiavimo matematikos katedroje. Dirbo „Žinijos“ draugijoje. Kurį laiką buvo SSRS Ministrų Tarybos valstybinio automatizacijos ir mašinų gamybos komiteto Metalų pjovimo staklių eksperimentinio mokslinio tyrimo instituto (ENIMS) tarybos nariu (Merkys, Uždavins, Verikaitė 2011: 167–172).

¹⁶ 1952 m. spalio 20 d. Religinių kultūrų reikalų tarybos prie SSRS MT įgaliotinis B. Pušinis slaptoje ataskaitoje pažymi, kad sentikiai protestavo prieš Kauno miesto vykdomojo komiteto nutarimą panaikinti jų kapines, aiškindami, kad pagal savo tradicijas negali laidoti mirusiųjų bendrose kapinėse, bet nurimo gavę jose atskirą kampelį. Panašios nuotaikos apėmė stačiatikius, kai 1947 m. buvo uždarytos jų kapinės ir reikalaujama perkelti artimųjų palaikus į kitas miesto kapines iki 1953 m. sausio 1 d. Pasak B. Pušinio, iki nustatyto termino sovietinių aktyvistų buvo imti laužyti kryžiai ir ardytos tvorėlės, išimami karstai iš kapaviečių ir pan. Tai esą sukėlė dar didesnę piliečių pasipiktinimą (LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 377, l. 123).

rusai tapo faktiškai sovietinio režimo diskriminuojama Lietuvos gyventojų grupe, nors ne tokiu mastu kaip Katalikų Bažnyčia ir tikintieji.

Rečiau atsižvelgiama į stačiatikių dvasininkijos lojalumo sovietiniam režimui priežastis. XX a. ketvirtame dešimtmetyje Stačiatikių Bažnyčia Sovietų Sąjungoje dėl didžiulio represijų masto balansavo ties sunaikinimo riba. Cerkvių uždarymas ir griovimas, dvasininkijos represavimas, bažnytinės nuosavybės nacionalizavimas, vidinių skilimų skatinimas, šventųjų palaikų niekinimas tapo įprastais reiškiniais. Sovietinio režimo politika Stačiatikių Bažnyčios atžvilgiu Antrojo pasaulinio karo metais gerokai sušvelnėjo, o po karo įgavo naują kryptį. J. Stalinas pripažino bažnyčios autoritetą masėse ir išnaudojo ją rusų patriotizmui skatinti, leido surengti 1943 m. pirmus po 1917 m. patriarcho rinkimus, atsisakė masinių represijų prieš dvasininkiją. Tad dvasininkijos lojalumas sovietų režimui Lietuvoje buvo ne tik vidinių įsitikinimų, bet ir karčios atminties rezultatas. Sovietų Lietuvoje buvo pertvarkyta stačiatikių vyskupijos valdymo struktūra, pašalinti neįtikę ir įtraukti į jos valdymą patikimi kadrai iš atokesnių Sovietų Sąjungos regionų. Vyskupijos veikla nuo 1945 sausio tapo kontroliuojama Rusijos Stačiatikių Bažnyčios reikalų tarybos prie SSRS Liaudies komisarų tarybos Lietuvos SSR, kuri teikė ataskaitas aukštesnėms instancijoms (plačiau žr. Laukaitytė 2003). Dėl religinių kategorijų pašalinimo iš surašymų medžiagos tikintieji Sovietų Sąjungoje nebuvo skaičiuojami oficialios statistikos lygmeniu.

Abejotina, ar imigrantai iš kitų sovietinių respublikų buvo vienalytė rusų gyventojų grupė. Žinoma, tarp jų buvo gausu partinių biurokratų, komunistų ir komjaunuolių, kartu su lietuvių kolaborantais stiprinusių sovietų valdžią. Vykstant kariuomenės demobilizacijai, dalis rusų karininkų ir karių liko nuolat gyventi Lietuvoje, taip pat buvo aprūpinti butais ir darbu: vieni – įstaigose, kiti – pramonės įmonėse, transporte, statybose. Didelis atvykėlių srautas kryo į karo metais ištuštėjusius Vilniaus ir Klaipėdos miestus. Juose, agituojami Lietuvos pramonės įmonių vadovų, pasiliko dalis rusų, ketinusių vykti į Kaliningrado sritį ir pan. (Truska 2007: 276–280; Masiliauskienė 2008: 169). Nėra žinoma, kiek su šiais atvykėliais Lietuvoje atsidūrė kitų socialinių grupių rusų, nesinaudojusių išskirtinėmis socialinėmis sąlygomis. Tarp tokių veikiausiai buvo karo belaisviai iš nacių okupuotų teritorijų ir asmenys, sugrįžę iš priverčiamojo darbo stovyklų Vokietijoje. Pokariu pagal tarptautinius susitarimus vyko sovietinių piliečių sugrąžinimas iš okupacinių zonų Vokietijoje ir Austrijoje. Šių kategorijų asmenimis Sovietų Sąjungoje buvo mažiau pasitikima dėl santykinai ilgo, nors sunkiomis sąlygomis praleisto laiko Vakarų Europos šalyse. Kaip pasielgta su rusais, bendradarbiavusiais su nacių režimu? Iš rytų pusės į Lietuvą ir kitas Baltijos sovietines respublikas traukė skurdo ir bado ištiktų Sovietų Sąjungos regionų gyventojai, bet ne tiek dėl politinių, kiek dėl pragmatiškų motyvų (maistas, buities sąlygos, materialinė gerovė ir pan.) (Поляков

2001: 136–155). Sovietmečiu apie žmonių nepasitenkinimą gyvenimu kitose sovietinėse respublikose ir šios priežasties skatinamą migraciją negalėjo būti nė kalbos. Šią problematiką visokeriopai užgožė „broliškos pagalbos“, „tautų draugystės“ ir internacionalizmo šūkių sklaida. Štai kaip imigracijos iš kitų sovietinių respublikų procesas buvo pristatomas 1945 m. Lietuvos partiniame oficioze:

Į Lietuvą važiuoja inžinieriai, technikai, gydytojai, agronomai – dešimtys, šimtai sovietinių žmonių, kad savo patirtimi ir žiniomis padėtų atstatyti mūsų ūkį. Kiekvieną dieną Lietuva jaučia galingą visos sovietinės Tėvynės paramą. Lietuvos žemės ūkiui reikia ne tik materialinės paramos. Į aktyvią kovą už gausų derlių įsitraukė dešimtys tūkstančių žmonių, nežinančių pirmaujančios sovietinės agrotechnikos, pirmaujančių darbo metodų ir organizavimo, planavimo. Todėl SSRS žemės ūkio komisariatas pasiuntė į Lietuvą dešimtis patyrusių žemės ūkio specialistų – inžinierių, agronomų, zootechnikų. Jie atvyko iš Maskvos, Sibiro, Orlovo krašto – atvyko su vienu karštu troškimu – atiduoti savo jėgas ir patirtį Lietuvos SSR žemės ūkio stiprinimui (Корженевский 1945). Kasdien į Lietuvos miestus pristatoma dešimtys tonų žuvies, cukraus, įvairių maisto produktų. Tai Ukrainos kolūkiečių, Kaspijos ir Tolimųjų Rytų žvejų darbo vaisiai. Altajaus, Vladimiro, Čeliabinsko gamyklos siunčia Lietuvai traktorius. Neseniai pirmasis į Klaipėdos uostą atvykęs garlaivis „Astorijs“ atgabeno Lietuvos įmonėms 1 500 tonų anglies. Artimiausiu metu uostas bus pilnas laivų su produkcija Sovietų Lietuvai <...>. Tačiau svarbiausia, ką Lietuvai teikia sąjunginės respublikos – tai žmonės. Šimtai specialistų iš visos Sovietų Sąjungos važiuoja į Vilnių, Kauną, Klaipėdą ir Šiaulius. Žmonės yra Sovietų valstybės aukso fondas, geriausia, kas atvyksta Sovietų Lietuvos adresu. Agronomai ir zootechnikai, mechanizatoriai ir mechanikai atvažiuoja padėti sukurti pirmaujančio žemės ūkio. Inžinieriai ir technikai važiuoja padėti industrializuoti Lietuvą. Vien į pramonės liaudies komisariatą atvyko apie 40 specialistų – siuvėjų, trikotažininkų, odininkų ir avalynininkų. Rūpestis liaudies sveikata – pagrindinis Sovietų valstybės rūpestis. Jau 40 jaunų gydytojų atvyko į Lietuvą ir dešimtys atvyks artimiausiu metu (Панов 1945).

Sovietmečio surašymų duomenys rodo, kad rusai buvo viena iš labiausiai išsilavinusių (po ukrainiečių) sovietmečio Lietuvos etninių grupių, lenkusi šiuo atžvilgiu lietuvių ir daugumą kitų etninių grupių. Pavyzdžiui, 1959 m. surašymo duomenimis, aukštąjį mokslą baigusių asmenų nuošimtis tarp rusų siekė 3,8 proc., lietuvių – 1,4 proc., nebaigtą aukštąjį – atitinkamai 1,3 proc. ir 0,9 proc., specialųjį vidurinį – 6,5 proc. ir 2,6 proc., bendro lavinimo vidurinį – 8,8 proc. ir 3,4 proc. ir t. t. (apskaičiuota pagal LCVA, f. R-363, ap. 18, b. 1265, l. 1–56). Vėlesniais laikotarpiais išsilaikė panaši tendencija, nors didėjo ir išsilavinusių lietuvių skaičius. Kitas dalykas, kad rusai dažniausiai atstovavo techninio profilio specialybėms, o lietuvių specialistai buvo geriau pasirengę humanitarinio išsilavinimo lygmeniu. Sociologės N. Kasatkinos teigimu, rusai sovietmečio Lietuvoje užėmė šiuo atžvilgiu juos tenkinančią nišą. Jų socialinės ir profesinės sudėties ypatumai išliko nepakitę daugelį metų ir tapo jiems įprasti. Rusų socialinis

statusas Lietuvoje buvo santykinai aukštas, palyginti su titulinės grupės atstovais ir netgi su rusais Rusijos Federacijoje. Autorė pažymi, kad imigrantai buvo ne tik jauni, išsilavinę ir socialiai aktyvūs žmonės, bet ir kvalifikuoti specialistai, dirbę prioritetinėse sovietmečio ekonomikos šakose. Užtat daugelis jų atsidūrė palankesnėje padėtyje nei kiti Lietuvos gyventojai. Anot šios tyrinėtojos, menkas humanitarinės, mokslinės ir kūrybinės inteligentijos atstovavimas kartais kėlė dalies rusų nepasitenkinimą, bet nebuvo suvokiamas kaip diskriminacija (Касаткина 2007: 24).

Vis dėlto tarp daugybės tipišių rusų migracijos ir prisitaikymo sovietmečio Lietuvoje atvejų pasitaikė skirtingų, netelpančių į žinomiausius apibendrinimus šeimų atvykimo istorijų. Apie vieną jų papasakojo šio straipsnio autoriui interviu metu pašneko-vas Vladimiras Ivanovičius, kurio šeima Lietuvoje atsidūrė netipiškais aplinkybėmis:

Mano tėvas gimė Kazachstano šiaurėje <...>. Greičiau ukrainiečių nei rusų šeimoje, nes mano močiutė kalbėjo ukrainietišškai, o senelis, greičiausiai dėl to, kad tarnavo armijoje ir visi vyrai ten gyveno daugiau ar mažiau aktyvų visuomeninį gyvenimą, jis kažkaip kalbėjo rusiškai. Aš nežinau, kaip ir iš kur jam kilo tokia fantazija, tačiau jis nusprendė stoti į Leningrado universitetą ir kažkodėl pasirinko polonistiką Filologijos fakultete. Tai apskritai keista važiuoti iš Kazachstano į Leningradą studijuoti lenkų kalbos ir literatūros. Ten jis susipažino su mano mama. O mano mama buvo gimusi dideliame [Šiaurės Vakarų Rusijos srities miestas] pedagogo šeimoje <...>. Štai ten jie susipažino ir, vadinasi, kaip yra žinoma, SSRS tik Vilniuje buvo leidžiamas laikraštis lenkų kalba, o jiems, kaip ir daugelyje dabartinių mokslo įstaigų, vyresniuose kursuose buvo numatyta praktika. Ir tėvas pateko į praktiką šio laikraščio lenkų kalba redakcijoje ir, matyt, jis čia labai, na kažkokios jo savybės patiko laikraščio vadovybei ir jie, na atliko savotišką užsakymą dėl jo, todėl jis gavo paskyrimą į laikraštį. Laikraštyje jis dirbo korespondentu tuometiniame, dabar jo nėra [rajonas Pietryčių Lietuvoje], taip <...>. Vadinasi, su juo atvažiavo į [miestas Pietryčių Lietuvoje] mano mama. Mieste buvo mokykla, vidurinė mokykla, kurioje veikė nedidelė klasė, na nedidelis klasių kompleksas lietuvių dėstomąja kalba, bet buvo ir lenkų klasės bei rusų klasės. Ir mano mama mokė, mokė rusų kalbos lenkų klasėse. Na štai tam tikra prasme pasitarnavo jos kaip polonistės specialybė, taip. Nors kiek. Su ja kartu atvažiavo mano močiutė. Aš ją dar prisimenu. O, vadinasi, senelis ir močiutė iš tėvo pusės liko tame kaime ir gyveno valstietišką gyvenimą <...>. Ir aš jau gimiau čia [miestas Pietryčių Lietuvoje] (Vladimiras Ivanovičius, 57 m., išsilavinimas – aukštasis).

Kitas dalykas, kad, nepaisant gero išsilavinimo ir aukštos profesinės kvalifikacijos, rusams Lietuvoje teko susidurti su lietuvių nacionalizmo apraiškomis. Netgi Lietuvos partinė nomenklatūra naudojos centrinės valdžios teikiamomis galimybėmis stiprinti vadinamąjį sovietinių respublikų vietininkiškumą, nacionalinių kadro protegavimą ir pan. Dalies imigrantų nenoras ar negebėjimas suvokti vietos gyvenimo sąlygų specifiką prisidėjo prie etninių santykių įtampos ir rusų vaizdinio politizavimo. Istoriko Sauliaus

Grybkausko teigimu, sovietinės valdžios sumanymu pramonės plėtra ir jos sąlygojama urbanizacija turėjo tapti internacionalinio ugdymo priemone, bet titulinį tautų statusas ir pramonės skatinama imigracija sukeldavo nacionalistinius proveržius pramonės įmonėse nuo N. Chruščiovo „atšilimo“ iki Sovietų Sąjungos žlugimo. Pasak autoriaus, industrializacija atliko ne tik tarpkultūrinio mediatoriaus, bet ir nacionalinės konkurencijos ir mobilizacijos funkcijas. Sparčios pramonės plėtros skatinama migracija didino tautinę nesantaiką, o didėjančios migracijos ir pramonės teikiamų naujų socialinio mobilumo galimybių akivaizdoje gamykla ir fabrikas buvo ne tik patogi antisovietinės raidos, bet ir tautinės konkurencijos vieta. Darbas pramonėje, teikęs aukštesnio pragyvenimo lygio bei materialinės gerovės galimybių, daugumai lietuvių buvo trokštama veikla, bet sąjunginio pavaldumo įmonėse darbą rado nemažai atvykusiųjų iš kitų respublikų. Tarp jų buvo daug technokratų, kurių pragyvenimo lygis buvo aukštesnis nei kituose ekonomikos sektoriuose dominuojančių lietuvių (Grybkauskas 2011: 360–361).

Minėti veiksniai neišvengiamai atsispindėjo rusų vaizdinyje. S. Grybkausko teigimu, nemažai režimui nepatikimų, dėl sovietinės okupacijos represijas patyrusių ir aukštą socialinę padėtį praradusių asmenų neapykantą sovietiniam režimui perkėlė ant rusų tautybės bendradarbių. Sovietinė valdžia ir rusai tapo sinonimais (Grybkauskas 2011: 361). Savo ruožtu R. Simonianas pažymi, kad septintojo dešimtmečio pabaigoje Sovietų Sąjungoje apskritai susiformavo didelė socialinių marginalų grupė, kuri judėjo nuo vienos sąjunginės statybos prie kitos, o industrializacijos padidinti tempai visoje šalyje kėlė ne tik ekologinių, bet ir socialinio bei kultūrinio pobūdžio problemų. Dauguma migravusių po įvairius Sovietų Sąjungos regionus ne kvalifikuotų darbininkų buvo vakarykščiai valstiečiai, nenutraukę dvasinio ir gimininio ryšio su kaimu. Autoriaus teigimu, šiems žmonėms buvo būdinga nepastovi elgsena, o Baltijos sovietinėse respublikose juos supusi ne „jų“ etninė ir kultūrinė aplinka dažnai atrodė priešiška. Daugelis jų buvo abejingi bet kokiai kultūrai. Be to, pasak autoriaus, minėti migrantai, žvelgiant iš Rusijos perspektyvos, ne bėgo nuo savo tėvynės, o vyko ieškoti laimės (tiksliau, aukšto lygio vartojimo), todėl vietos gyventojai ir kultūra jiems atrodė tik apmaudi kliūtis pakeliui į šį tikslą. Kitaip nei pirmųjų pokario dešimtmečių imigrantai, vėliau atvykusieji į Baltijos sovietines respublikas nepriėmė vietinės kultūrinės aplinkos, vengė išmokti titulinį tautų kalbas, bet socialiniu atžvilgiu buvo ypač aktyvūs, karingi ir netolerantiški (Симомян 2003: 101).

Nuostata, kad dauguma sovietmečio rusų imigrantų buvo sovietinės ideologijos ir kultūros nešėjai, pagrįstina daugeliu argumentų, bet Lietuvoje retai įvertinamas politinis kontekstas, kuriame formavosi šių žmonių tapatumas. Svarbus yra klausimas, kodėl jie atsivežė su savimi atmintį apie laikotarpį iki Antrojo pasaulinio karo. Stalininis laikotarpis ne vienam jų buvo sunkus, grįžtas ne tik sėkmės istorijomis, bet ir sunkiais

moraliniais ir fiziniais išbandymais. Apie juos sovietmečiu garsiai nešnekėta net šeimos narių rate. Tarp atvykusių neabejotinai buvo žmonių, savo akimis mačiusių išbuožinimą ir kaimo kolektyvizaciją Rusijoje, religinį persekiojimą, 1937–1938 m. didįjį terorą ir kt. Vienas iš ikikarinio laikotarpio bruožų – skundų prieš „liaudies priešus“, įskaitant šeimos narius, skatinimas ir sureikšminimas (klasikinis pavyzdys – Pavliko Morozovo, įskundusio savo tėvą, istorija). Kaip rodo tyrimai, dvilypis gyvenimo būdas ir mąstymas tapo šioje aplinkoje išgyvenusių individų bruožais (plačiau žr. Афанасьева 1997: 268–288). Tad yra tvirtas pagrindas manyti, kad ikikarinio laikotarpio atmintis darė didelį poveikį dalies rusų, atvykusių į Lietuvą, elgsenai, mąstysenai ir tapatumui. Antra vertus, netgi rusai, sovietmečiu vykdę užduotis partinėse valdymo ir represinėse struktūrose, galėjo būti sukompromituoti panorėjus sovietų valdžios institucijoms arba vyresnybei. Apie permainingus kai kurių atvykėlių gyvenimo vingius kalba vienas iš šio straipsnio autoriaus atliktų interviu su 1944 m. pabaigoje atvykusio dirbti į Lietuvą partinio veikėjo dukterimi Tamara Ivanovna:

Tėtis su mama susipažino, vadinasi, viename iš [sritis Šiaurės Vakarų Rusijoje] rajonų, kuriame jis dirbo rajono komiteto pirmuoju sekretoriumi, taip, o 1938 m. tėvas buvo pasiųstas į [miestas Šiaurės Vakarų Rusijoje] <...>. Mes einame išilgai upės, aš žiūrių į tėvą ir matau, kad jis žilas. Ir galvoju, kodėl? Jis juk jaunas, o jau žilas. Apie tai aš sužinosiu tikriausiai po 40 metų. Man brolis pasakys. Jis papasakojo, kad, kai tėvas atvyko dirbti į [miestas Šiaurės Vakarų Rusijoje], jis buvo sukrėstas, kad jam teko labai kuklios pareigos. Jis nuėjo pas viršininką ir sako: klausykite, aš dirbau ten pirmuoju komiteto sekretoriumi, didelio <...> kažkokio rajono, arba <...> arba, bijau tiksliau pasakyti, o čia, sako jis, man tokios žemos pareigos. Tas [viršininkas] išima dėžutę, ištraukia nuo dugno dokumentus ir sako: atėjo orderis tavo areštui, bet aš jį slepiu. O tu eik, dirbk ramiai. Jis buvo geras darbuotojas, tėvas <...>. O paskui prasidėjo karas. 1941 metai <...>. Ir apie tai pamiršo. Matyt, ne tai rūpėjo. Suprantate, 1941 metai. Mus paskyrė į rajoną ... Tai buvo didelis, geras rajonas. Ten visiškai nebebuvo likę vyrų. Tėtis buvo labai gražus ir turėjo pasisekimą tarp moterų. Jos tikrąja to žodžio prasme kabinosi jam ant kaklo. Ir mama kažkaip pasakė jam: išvažiuok <...>. Ji sakė važiuok, o aš paimsiu vaikus. Mūsų buvo jau keturi 1942 m. Aš vyriausia, man 13 metų, jaunesnis brolis – devynerių, sesutė – trejų, ir gimė brolis 1942 m. <...>. Va, sako, aš išvažiuosiu į kaimą, dirbsiu vietinės mokyklos direktore ir užauginsiu vaikus <...>. Netikėtai tėvą kviečia į Maskvą, vėl siunčia į partinę mokyklą, ši kartą – ketverių metų, tačiau jis nespėja jos užbaigti. 1944 m. po Vilniaus išvadavimo jį pagal [Antano] Sniečkaus paraišką nukreipia į Vilnių. Jis skambina, aš atsimenu, atvažiavo per mano gimtadienį ir pasakė, kad mes važiuojame. Va taip. Na, o tie okupantai, suprantate, kokio buvo amžiaus. Ir išvažiavome [1944 m. gruodžio pabaigoje]. (Tamara Ivanovna, 81 m. moteris, išsilavinimas aukštasis).

Greta rusų, kurių pasaulėžiūrą suformavo sovietmečio politika, ideologija ir patyrimai, buvo Lietuvoje atvykėlių, kurių tėvai ar seneliai priklausė Rusijos imperijos aukštuomenei. Šių šeimų atstovai buvo susigiminiavę su kilmingomis užsienio valstybių

šeimomis, kita dalis – išvykę gyventi į rusų emigrantų Vakarų Europoje židinius. Dalis šio segmento atstovų po 1917 m. spalio perversmo ne tik neteko turto, bet ir prarado artimus žmones ar gyvybę. Kita vertus, siekis dirbti Rusijai skatino kai kuriuos jų prisitaikyti prie politinės santvarkos, stoti į komunistų partiją, tarnauti Raudonojoje armijoje ir pan. Antrasis pasaulinis karas jų taip pat nepaliko abejingų istorinei tėvynei, nors, atsižvelgiant į įsitikinimus, buvo kariavusių ne tik Sovietų Sąjungos, bet ir Vokietijos pusėje¹⁷. Tarp atbloktų į Lietuvą rusų buvo porevoliucinio srauto pabėgėlių iš Rusijos palikuonių, kurie po karo, patikėję sovietų valdžios pareigūnų pažadais, grįžo su šeimomis iš Vakarų Europos šalių į Sovietų Sąjungą. Ne tik jiems, bet ir jų palikuonims čia teko patirti pažeminimus ir nepriteklus, buvo sunkiau nei daugumai sovietinių piliečių siekti geresnio išsilavinimo, profesinės veiklos aukštumų ir pan.¹⁸

Akivaizdu, kad didelei daliai rusų imigrantų buvo sunkiau pritapti prie lietuvių visuomenės kultūriniu požiūriu. Daugelis jų neįjutė panašaus poreikio dėl ideologijos propaguojamų ir juos tenkinančių sovietinės rusų kultūros raiškos galimybių. Juolab kad pageidaujantiems buvo nuolat pasiekiami Maskva, Leningradas ir kiti Rusijos miestai, kuriuose ypač didelė rusų kultūros raiškos formų pasiūla. Lietuvių kultūrai pažinti reikėjo individualios motyvacijos, kurios daliai rusų inteligentų netrūko, bet iš principo rusų vaizdinį lėmė tolerancijos lietuvių kalbai ir kultūrai rodymo stoka. Žinomas literatas Georgijus Jefremovas Atgimimo laikotarpiu savo darbuose yra vartojęs sąvoką „инороссы“, pridurdamas, kad „šis mano išgalvotas terminas apibrėžia rusakalbį žmogų, gyvenantį kitakalbės respublikos teritorijoje ir manantį, kad nebūtina, nenorintį (dėl šio nenoro ir negebantį) įveikti natūralų ir ne tokį aukštą tarpnacionalinių skirtumų barjerą“. Pasak autoriaus, šiems žmonėms buvo svetima mintis apie grįžimą į

¹⁷ Iš kilmingos šeimos kilusiam Olegui Zavadskiui buvo 11 metų, kai jo tėvas Rostislavas 1944 m. žuvo tarnaudamas karininku viename iš rusų emigrantų dalinių, kovojusių prieš Sovietų Sąjungą Vokietijos pusėje, manęs, kad šitaip prisideda prie Tėvynės išvadavimo nuo komunistinio užkrato. Olegas pokariu tarnavo Prancūzijos kariuomenėje. Jis, gyvendamas su savo motina Lježe (Belgija), susipažino su savo tolima giminaite, su kuria susituokė ir persikėlė gyventi į Lietuvą. Žmona Vilniuje turėjo giminaičių būrį ir nenorėjo jo palikti, o Olegui norėjosi gyventi arčiau tėvo mylėtos Rusijos (Михелев 2006: 106–107).

¹⁸ Viena jų buvo Michailo Orlovo, turėjusio prancūzų žmoną ir šešis vaikus, šeima. 1946 m. gegužę jis, išgirdęs Paryžiuje V. Molotovo raginimą emigrantams grįžti į Tėvynę, nutarė pasinaudoti šia galimybe. Karo metais M. Orlovas dalyvavo prancūzų pasipriešinimo judėjime, todėl neįjutė sovietų grėsmės. Sovietų Sąjungos pasiuntinybė žadėjo jam padėti grįžus įsikurti ir rasti darbą. Šeima važiuavo įprastame traukinio kupė. Neprivažiavęs Gardino traukinys sustojo. Jį apsupto NKVD būrys, išsodino keleivius ir atėmė iš jų visą turtą. Orlovai buvo nuvežti į Gardiną ir laikomi buvusiam vokiečių konclageryje. Iš ten šeima išvežta į Kostromą, kur gyveno ypač skurdžiai, bet vėliau žmonos dėka gavo leidimą persikelti į Krymą. Perdavus Krymą Ukrainai, smarkiai pablogėjus materialinėms gyvenimo sąlygoms, viena iš Orlovų dukterų Jelizaveta kartu su savo vyru persikėlė gyventi į Vilnių, nes girdėjo Lietuvą esant aukšto pragyvenimo lygio kraštą. Iš pradžių dirbo auklėtoja vaikų darželyje ir pardavėja, vėliau, baigusi techninio skaičiavimo kursą, įsitaisė Vilniaus kuro aparatūros gamykloje ir dirbo ten iki pensijos (Михелев 2006: 134–135).

Rusiją, bet ir gyvendami Lietuvoje palankiomis materialinėmis sąlygomis jie jautė, kad jų buvimas nėra visiškai natūralus (Ефремов 1990: 43).

Vienas iš esminių rusų pritaipimo lietuvių visuomenėje kriterijų buvo kalbos mokėjimas. Ne be rimto pagrindo esama rusų, kaip prastai mokėjusių sovietmečiu lietuvių kalbą gyventojų, vaizdinio. Kita vertus, dera atsižvelgti, kad skyrėsi rusų motyvacija išmokyti lietuvių kalbą daugiataučiuose (Vilnius ir Klaipėda) ir lietuviškuose (Kaunas, Šiauliai, Panevėžys ir t. t.) miestuose ar rusų ir kitų tautybių rusakalbių dominuojamame Sniečkujė, taip pat Rytų ir Pietryčių Lietuvos rajonuose, kuriuose egzistavo dvikalbystė ar net daugiakalbystė (rusų, lietuvių, lenkų ir kt.). Antai pastaraisiais metais atliktas miestų ir kalbų tyrimas parodė, kad Kauno mieste rusai (100 proc.) mano mokantys lietuvių kalbą taip pat gerai, kaip ir gimtąją rusų. O dauguma Vilniaus ir Klaipėdos miestų rusų (95 proc. ir 85 proc.) teigė suprantantys lietuvių kalbą. Be to, Kauno rusų lietuvių kalba kur kas plačiau vartojama privataus gyvenimo lygmeniu (plačiau žr. Brazauskienė 2011: 114–115). Didelę įtaką šiems rodikliams padarė Lietuvos valstybingumo atkūrimas ir rusams iškilęs poreikis adaptuotis prie naujų politinių sąlygų, bet panašių regioninių skirtumų jau buvo sovietmečiu. Stinga išsamių duomenų, bet, pavyzdžiui, 1959 m. Lietuvoje rajonuose buvo palyginti nemažas rusų, laikiusių lietuvių kalbą gimtąja, nuošimtis: Jurbarko – 12,6 proc., Skuodo – 10,0 proc., Raseinių – 9,6 proc., Pakruojo – 8,9 proc., Biržų – 8,8 proc., Kalvarijos – 8,4 proc., Šakių – 8,3 proc., Mažeikių – 7,8 proc. Pažymėtina ir tai, kad 1989 m. 33,4 proc. rusų (33,1 proc. miestuose ir 36,3 proc. kaimuose) teigė gerai mokantys lietuvių kaip antrąją Sovietų Sąjungos tautų kalbą (1989 metų visuotinio... 1991: 245).

Neatmestina, kad minėti rodiklius lėmė besiasimiliavusių lietuvių visuomenėje rusų senbuvių veiksnys. Rusijos tyrinėtojai teigia, kad Baltijos tautų kultūros ir „gyvenimo stilius“ apskritai buvo patrauklus rusams ir skatino kai kuriuos jų integruotis ar asimiliuotis į vietos visuomenes. Antai 1989 m. duomenimis, Estijoje titulinės tautos kalbą mokėjo 14,9 proc. rusų, Latvijoje – 22,2 proc., Lietuvoje – 37,5 proc. Viena vertus, šie rodikliai buvo gerokai mažesni nei Baltijos tautų atstovų, mokančių rusų kalbą. Remiantis minėtu surašymu, ją gerai mokėjo 34,5 proc. estų, 68,3 proc. latvių ir 38 proc. lietuvių (Фурман, Задорожнюк 2004: 100). Anot minėtų tyrinėtojų, vertinant išvardytus rodiklius, svarbu atsižvelgti į tai, kad estai, latviai ir lietuviai mokėsi rusų kalbos privaloma tvarka, o rusai stokojo panašių galimybių ar stimulų. Tad pravartu žvelgti į šiuos rodiklius iš lyginamosios perspektyvos. 1989 m. surašymo duomenys parodė, kad Ukrainoje „tik“ 32,8 proc. rusų laisvai kalbėjo ukrainiečių kalba, Baltarusijoje 24 proc. – baltarusių kalba, nors šios kalbos buvo lengvesnės rusams negu Baltijos tautų. Vidurinės Azijos sovietinėse respublikose šie rodikliai buvo ypač menki: Kirgizijoje – 1 proc., Turkmėnijoje – 2,4 proc., Tadžikijoje – 3,6 proc., Kazachstane –

0,8 proc., Uzbekijoje – 4,5 proc. Kitas dalykas, kad rusai truputį perdėjo Baltijos tautų kalbų mokėjimą, nes jis buvo suvokiamas kaip prestižinis ir keliantis statusą, o Baltijos tautos sumenkino rusų kalbos žinias, nes daugeliui jų atstovų buvo gėda ir žema sakyti, kad gerai moka rusų kalbą (Фурман, Задорожнюк 2004: 102).

IŠVADOS

Nuo 1917 m. Spalio perversmo RKP(b), o ypač J. Stalino įgyvendinama Sovietų Sąjungoje nacionalinė politika konstravo etninių grupių tapatumą, atitinkantį sovietinės ideologijos prioritetus. Atsižvelgiant į šiuos prioritetus, kito rusų etninės grupės statusas sovietinių nacijų hierarchijoje, pradedant didžiarusiško šovinizmo ir kultūros pasmerkimu pozityvios diskriminacijos arba „grįžimo prie šaknų“ laikotarpiu ir baigiant rusų „kaip vyresniojo brolio“, rusų kalbos ir rusų kultūros kaip Sovietų Sąjungos piliečius konsoliduojančių elementų išaukštinimu XX a. ketvirtame dešimtmetyje, Antrojo pasaulinio karo ir vėlesniais laikotarpiais. Viena iš vadinamųjų socialistinių nacijų įteisinimo priemonių buvo visuotiniai gyventojų surašymai, kuriuose atsispindėjo ne tik statistiniai duomenys, bet ir centrinės valdžios pageidaujamas gyventojų etninės struktūros vaizdinys. Lietuva Sovietų Sąjungos sudėtyje atsidūrė 1940 m., kai rusų tautos ir kultūros išskirtinumo tarp socialistinių nacijų išaukštinimas pasiekė viršūnę. Įvertinant politinį kontekstą, kuriame vyko minėtas reiškinys (gyventojų masiniai trėmimai, žudynės, rezistencinė kova, tautinės kultūros naikinimas, įvairių gyvenimo sričių sovietizacija ir pan.), lietuvių visuomenėje formavosi negatyvaus rusų tapatumo vaizdiniai. Jų neatsvėrė kitų rusų segmentų, ne tik lojalių, bet ir nukentėjusių nuo sovietų režimo, savybės, veiklos pobūdis ir rezultatai (pavyzdžiui, rusų senbuviai, religinės bendruomenės, aukštos kvalifikacijos specialistai ir pan.).

Rusai sovietmečio Lietuvoje atstovavo etninei grupei, kurios tapatumas buvo įvairialypis, besiformavęs skirtingais istoriniais laikotarpiais ir įtraukęs skirtingas istorines atmintis, patirtis ir išgyvenimus. Tad sovietmečio surašymų ir kitokių statistinių šaltinių duomenys gali padėti atskleisti tik labai supaprastintą rusų etninės grupės Lietuvoje socialinės struktūros ir tapatumo vaizdinį. Svarbu išryškinti tuos tapatumo aspektus, kurių šie surašymai neatspindi arba kurie „neperskaitomi“ be papildomų šaltinių ir informacijos analizės. Nekelia abejonių, kad sovietinė okupacija taip pat lėmė dalies ikisovietinio laikotarpio rusų tapatumo paniekimą, jų fizinį sunaikinimą, emigraciją iš Lietuvos 1940–1941 m. ir pokariu bei išsisklaidymą po JAV, Vakarų Europos ir kitas pasaulio šalis. Kitokių nei toleravo sovietų valdžia rusų kultūros formų raiška Lietuvoje buvo negalima. Neatsitiktinai rusų tapatumo puoselėjimo priemonės (pavyz-

džiui, draugijos, spauda ir kt.), kuriomis rusai disponavo nepriklausomoje Lietuvoje iki 1940 m., buvo likviduoti jau pirmosios sovietinės okupacijos metu. Kad rusų tapatumo variacijos buvo „nematomos“ visuomenėje sovietmečiu nepaneigia fakto, jog tarp jų buvo žmonių, turinčių skirtingas pažiūras, patirtį, tradicijas ir ypač neišsakytą istorinę atmintį. Tragiški Antrojo pasaulinio karo išgyvenimai ir pokario įvykiai (lietuvių rezistencinė kova, kolektyvizacija, industrializacija ir urbanizacija) buvo svarbūs veiksniai, keitę rusų senbuvų gyvenamosios būdą ir tapatumo bruožus.

Remiantis ligšiolinių tyrimų rezultatais darytina išvada, kad sovietmečio rusų imigrantai sudarė Lietuvoje politiškai lojalią režimui, bet nevienalytę socialiniu ir tapatumo atžvilgiu segmentų grupę. Rusų imigrantų ir jų palikuonių nevienalytiškumas gali būti matuojamas įvairiais socialiniais požymiais, kurių spektrą sunku iširti ribotos apimties straipsnyje. Iš reikšmingų šio pobūdžio požymių dera išskirti profesiją, išsilavinimą, komunikacinius įgūdžius, gyvenamąją vietą, socialinių ir tarptautinių ryšių mastą ir kt. Tikėtina, kad daugelis imigrantų kaip asmenybės susiformavo iki atvykimo į Lietuvą, todėl sunku spręsti, ar ir kokių mastu vietinė aplinka keitė jų pažiūras ar nuostatas. Antra vertus, daugiausia imigravo jauni, darbingo amžiaus žmonės, kurie atsiveždavo šeimos narius arba kurdavo šeimas Lietuvoje. Instituciškai nebuvo skatinami jų integracijos į lietuvių visuomenę įgūdžiai. Priešingai, vaikų ir jaunimo ugdymui nuo darželio iki aukštosios mokyklos pasitarnavo švietimo sistema rusų kalba. Kita vertus, yra pagrindo manyti, kad nuolatinis rusų gyvenimas greta lietuvių ir kitų tautybių gyventojų arba jų dominuojamoje aplinkoje iš dalies stiprino ryšį su gyvenamąja teritorija (jei ne su Lietuvos, tai gimtojo miesto ar regiono), taip pat pamažu kūrė prielaidas glaudesnei sąveikai su lietuviais ir kitų tautybių atstovais buitiniu, profesiniu ar bendrų interesų ir pomėgių lygmeniu, didino mišrių santuokų skaičių ir pan. Vykstant šiai sąveikai formavosi bendravimo pobūdis, kuris skyrėsi intensyvumo laipsniu etniškai mišriuose ir lietuvių dominuojamuose miestuose.

Be išsamesnių rusų senbuvų, sovietmečio imigrantų ir jų palikuonių savitarpio sąveikos ir visų jų sąveikos su kitais Lietuvos gyventojais istorijos tyrimų nėra įmanomas visavertis rusų socialinės padėties ir tapatumo apibendrinimas kompleksinėse XX a. antrosios pusės Lietuvos visuomenės raidos studijose. Išlieka aktualu įvairesniais aspektais tirti, ar iš tiesų rusai sovietmečio Lietuvoje sudarė vienalytę pagal demografinius, socialinius ar kultūrinius požymius gyventojų grupę ir ar ši grupė veikė išimtinai likusios Lietuvos visuomenės dalies interesų nenaudai, ar turėjo su ja daugiau sąlyčio taškų nei iki šiol manyta. Mėginant atsakyti į panašius klausimus dera atsižvelgti į imigracijos socialinę sudėtį, politinio klimato „atšilimo“ / „atšalimo“ veiksnį Lietuvoje skirtingais Sovietų Sąjungos raidos laikotarpiais. Nuo šių veiksnių priklausė ne tik imigracijos intensyvumas ir imigrantų socialinė sudėtis, bet ir aplinka, kurioje jie gyveno, jos palan-

kumo / priešiškumo imigrantų recepcijai laipsnis. Akivaizdu, kad ši aplinka vėlyvuju sovietmečiu visose Baltijos sovietinėse respublikose buvo palankesnė su sovietinio režimo lūkesčiais nesutampančių elgsenų sklaidai ar kultūrinės įtakos iš Vakarų poveikiui nei gyventojų bauginimo ir teroro kupinas stalininis Sovietų Sąjungos raidos laikotarpis. Taip pat yra svarbus atidesnis žvilgsnis į rusų imigrantų šeimų istoriją, įskaitant su tėvais atvykusių mažamečių vaikų išgyvenimų analizę ir jau Lietuvoje gimusių imigrantų vaikų požiūrį į politinius ir socialinius procesus Sovietų Sąjungoje, santykius su lietuvių visuomene ir pan. Tai tik keletas galimų gairių tolesniems rusų etninės grupės istorijos Lietuvoje tyrimams.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Archyviniai dokumentai

- 1941 m. kovo 25 d. Kauno m. teritorijos atstovo Pekarevo pranešimas Vyriausiajam sovietinės delegacijos atstovui. *LCVA*, f. R-839, ap. 1, b. 16, l. 8–10.
- 1945 m. spalio 5 d. Zarasų priėmimo aprūpinimo punkto vedėjo Kanapecko pranešimas Zarasų aps. Vykdomojo komiteto pirmininkui Švėgždai. *LCVA*, f. R-754, ap. 4, b. 445, l. 1–9.
- 1947 m. Kauno apskrities Vykdomojo komiteto Sveikatos apsaugos skyriaus gydytojų sąrašas. *LCVA*, f. R-363, ap. 1, b. 70, l. 226.
- 1951 m. gegužės 11 d. Religinių kultų tarybos prie SSRS MT įgaliotinio Lietuvos SSR B. Pušinio pranešimas Religinių kultų tarybai prie SSRS MT. *LCVA*, f. R-754, ap. 13, b. 323, l. 54–56.
- 1952 m. spalio 20 d. Religinių kultų reikalų tarybos prie SSRS MT įgaliotinio B. Pušinio slapta ataskaita. *LCVA*, f. R-754, ap. 13, b. 377, l. 123.
- 1959 m. Lietuvos SSR statistikos valdybos viršininko B. Dubasovo slapta ataskaita apie preliminarūs 1959 m. sąjunginio surašymo duomenis. *LCVA*, f. R-754, ap. 13, b. 647, l. 135.
- 1968 m. kovo 27 d. Lietuvos SSR statistikos valdybos pirmininko P. Adlio pareiškimas SSRS Centrinei statistikos valdybai. *LCVA*, f. R-363, ap. 18, b. 1301, l. 68.
- 1986 m. kovo 27 d. Lietuvos SSR Centrinės statistikos valdybos pranešimas apie Lietuvos SSR gyventojų migraciją Lietuvos SSR Ministrų Tarybos Kultūros skyriui Nr. 12/3-7. *LCVA*, f. R-754, ap. 4, b. 12225, l. 25–30.
- 1990 m. vasario 14 d. Lietuvos SSR valstybinio statistikos komiteto ataskaita apie 1989 m. surašymo rezultatus. *LCVA*, f. R-363, ap. 18, b. 1603d, l. 112.
- Lietuvos SSR gyventojai pagal socialines grupes. *LCVA*, f. R. 383, ap. 1, b. 100, l. 55–56.
- Lietuvos komunistų partijos narių tautinė sudėtis 1935 m. *LCVA*, f. 378, ap. 5, l. 4306, l. 6–12, 262, 366.
- Grigorijaus Murnikovo biografija. *LCVA*, f. R-181, ap. 7, b. 28, l. 5.
- Aleksejaus Bajorovo biografija. *LCVA*, f. R-181, ap. 7, b. 28, l. 10.
- Grigorijaus Legenzovo biografija. *LCVA*, f. R-181, ap. 7, b. 28, l. 6.
- Lietuvos SSR gyventojų amžius ir išsilavinimo lygis pagal tautybes (1959 m.). *LCVA*, f. R-363, ap. 18, b. 1265, l. 1–56.

Skelbti šaltiniai

- Lietuvos gyventojai: Pirmojo 1923 metų rugsėjo 17 dienos surašymo duomenys*, [1925]. Kaunas: Lietuvos Respublika. Finansų ministerija.
- Lietuvos TSR gyventojai: 1979 m. sąjunginio gyventojų surašymo duomenimis*, 1980. Lietuvos TSR centrinė statistikos valdyba. Vilnius: Mintis.
- 1959 m. visasąjunginio gyventojų surašymo duomenys (Lietuvos TSR miestai ir rajonai)*, 1962. Vilnius.
- 1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, 1991. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos vyriausybės.
- Алексеева Л., 2006. *Поколение оттепели*. Москва: Захаров.
- Алексий (Чернай), архимандрит. *Пастырь в годы войны*. Priega internete: <http://ricolor.org/history/pv/45/> [žiūrėta 2013 03 13].
- Антипов К., 1940. Крестьяне Богданишкяй рады советской власти. *Труженик*. № 102, 1 ноября. «В основе их политики всегда лежали ложь, насилие и коварство...», 1984. *Русская мысль*. № 3535, 20 сентября.
- Ефремов Г., 1990. *Мы люди друг другу. Литва: будни свободы*. Москва: Прогресс.
- Имущество реакционных организаций на нужды народа, 1940. *Труженик*. № 18, 27 июля.
- Конфискация имущества бежавших врагов народа, 1940. *Труженик*. № 52, 4 сентября.
- Корженевский Г., 1945. Эшелоны идут с Востока. *Советская Литва*. № 63, 28 марта.
- Кулинич Ф., 1945. Вопреки закона о земле. *Советская Литва*. № 222, 6 октября.
- Национальный состав населения СССР: По данным всесоюзной переписи населения 1989 г.*, 1989. Москва.
- О работе крестьянских комитетов Ионовской волости, 1940. *Труженик*. № 73, 28 сентября.
- Панов Н., 1945. В адрес Советской Литвы. *Советская Литва*. № 248, 7 ноября.
- Сокольский А., 1985. Русские в независимой Литве. *Новое русское слово*, 23 января.
- Соколов Ф., 1940. Из жизни Яновских крестьян. *Труженик*. № 50, 1 сентября.
- Жизнь – служение Родине. Светлой памяти Олега Владимировича Перекрестова, 1992. *Единение*. № 11 (214), 13 марта.
- Юрьев В., 1958. Большая жизнь. *Советская Литва*. № 275, 22 ноября.

LITERATŪRA

- Antanaitis K., 2001. *Sovietinė Lietuvos, Latvijos ir Estijos*. Daktaro disertacija: humanitariniai mokslai: istorija (05 H). Kaunas, Vytauto Didžiojo universitetas.
- Anušauskas A., red. 2007. *Lietuva 1940–1990*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- Brubaker R., 1994. Nationhood and the national question in the Soviet Union and post-Soviet Eurasia: An institutional account. *Theory and Society*, vol. 23, No. 1, 47–78.
- Bubnys A., 2007. Lietuvos kolonizavimas ir vokiestinimas. In: Anušauskas A., red. *Lietuva 1940–1990*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 198–205.
- Dvarionaitė M., 2007. Rostislavas „Lenskis“. Šimtmečio proga prisimenant daininką ir režisierių Rostislavą Andrejevą. *Septynios meno dienos*. Nr. 739, sausio 19 d.
- Fitzpatrick Sh., 2005. *Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*. Princeton University Press.

- Grybkauskas S., 2011. *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Ivanauskas V., 2011. *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988 m.)*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Jazdauskas A., 2012. Imperijai tarnavę, Lietuvą mylėję. *Voruta*. Nr. 16 (754), rugpjūčio 4 d.
- Johnston T., 2011. *Being Soviet: Identity, Rumour, and Everyday Life under Stalin, 1939–1953*. Oxford University Press.
- Kanopkaitė R., 2007. Amžinojo grožio tarnas. *Kauno diena*, sausio 27 d.
- Karaliūnienė R., 1999. *Jonava – Lietuvos kraštas*. Vilnius: Trys žvaigždutės.
- Karklins R., 1980. A Note on ‘nationality’ and ‘native tongue’ as census categories in 1979. *Soviet Studies*, XXXII (3), July, 415–422.
- Kasatkina N., Marcinkevičius A., 2008. Russians in Lithuania According to the 1897 and 1923 Censuses: Comparative Analysis. *Etniškumo studijos 2008 1–2 = Ethnicity studies 2008 1–2*, 20–63.
- Kasatkina N., Marcinkevičius A., 2009. *Rusai Lietuvos Respublikos visuomenėje 1918–1940 m.: istorinės retrospektyvos konstravimas*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas / Eugrimas.
- Kavaliauskas A., 1999. *Visaginas (1975–1999)*. Vilnius: Jandrija.
- Kavaliauskas A., 2003. *Visaginas = Бусазунас: istorijos fragmentai (1972–2002)*. Vilnius: Jandrija.
- Klumbys V., 2009. Lietuvos kultūrinio elito elgsenos sovietmečiu. Daktaro disertacija: humanitariniai mokslai: istorija (05 H). Vilniaus universitetas.
- Laukaitytė R., 2003. *Stačiatikių bažnyčia Lietuvoje XX amžiuje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Laukaitytė R., 2010. Rusai Lietuvoje vokiečių okupacijos metais (1941–1944). *Lietuvos istorijos metraštis*. 1, 57–70.
- Marcinkevičienė D., 2007. *Prijaukintos kasdienybės, 1945–1970 metai: biografiniai Lietuvos moterų interviu*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Masiliauskienė D., 2008. Klaipėdos krašto naujakuriai pokario metais: ką apie juos žinome? *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, XVII, 165–180.
- Merkys V., Uždavins R., Verikaitė V., 2011. Docento Boriso Voronkovo (1911 02 23 – 1987 05 06) šimtmečio jubiliejų minint. *Lietuvos matematikos rinkinys*. LMD darbai 52, 167–172.
- Muturas A., 2001. Apie ką kalba cerkvės varpai: archyvai. *Būdas žemaičių*, gruodžio 14 d.
- Muturas A., 2004. Čia kalbėta ir rusiškai. In: Girininkienė V., red. *Papilė*. Vilnius: Versmė, 325–336.
- Nikžentaitis A., sud. 2011. *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Potašenko G., 2001. Lietuvos sentikiai: Raguvo bendruomenės istorija. In: Samavičius R., red. *Raguva*. Vilnius: Versmė, 286–299.
- Putinaitė N., 2007. *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Aidai.
- Rinkūnas L., 2005. *Be teisės nusinešti į Anapilį. Lietuvos rusinimas, lenkinimas, genocidas, kolonizavimas, priešinimasis*. Vilnius.
- Sabaliauskaitė J., Gumuliauskaitė L., 1998. *Lietuvos sentikiai: duomenys ir tyrimai*. Vilnius.
- Safronovas V., 2011. *Praeitis kaip konflikto šaltinis: tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Sipavičienė A., ed. 1997. *International Migration in Lithuania: Causes, consequences, strategy*. Vilnius: Lithuanian Institute of Philosophy and Sociology.

- Stankūnienė V., sud. 1995. *Lietuvos demografiniai pokyčiai ir gyventojų politika*. Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas.
- Stašaitis S., 2008. Kas tie „baltieji emigrantai“? *Šviesa*. Nr. 7, balandžio 11.
- Stravinskienė V., 2011. *Tarp gimtinės ir Tėvynės: Lietuvos SSR gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944–1947, 1955–1959 m.)*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Suny R., Martin T., ed. 2001. *A State of Nations. Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. Oxford University Press.
- Švedas A., 2009. *Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985 m.)*. Vilnius: Aidai.
- Tapinas L., red. 1997. *Žurnalistikos enciklopedija*. Vilnius: Pradai.
- Terleckaitė J., Ratas-Zakarevičienė R., 2010. Lietuviškas Australijos baletu puslapis. *Krantai*. Nr. 4.
- Tininis V., 2007. Sovietinė modernizacija. In: Anušauskas A., red. *Lietuva 1940–1990*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 509–522.
- Tishkov V., 1997. *Ethnicity, Nationality and Conflict in and after the Soviet Union*. Oslo: The Mind Aflame. International Peace Research Institute.
- Truska L., 2007. Demografiniai karo ir okupacijos nuostoliai. In: Anušauskas A., red. *Lietuva 1940–1990*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 393–404.
- Zent A., 2008. Fitness buff is a striking figure. *St. Petersburg Times*. August 28. Prieiga internete: http://www.sptimes.com/2002/08/28/SouthPinellas/Fitness_buff_is_a_str.shtml (žiūrėta 2013-05-02).
- Zubkova J., 2010. *Pabaltijys ir Kremlius, 1940–1953 m.* Vilnius: Mintis.
- Zunde P., 1964. Lietuvos gyventojų dinamika ir struktūra. *Aidai*. Nr. 10. Prieiga internete: http://aidai.us/index.php?option=com_content&task=view&id=3915&Itemid=294 (žiūrėta 2013-05-02).
- Абызов Ю., 2002. Прибалтика глазами Россиянина. In: Фурман Д. Е., Задорожнюк Э. Г., ред. *Страны Балтии и Россия: общества и государства*. Москва: Реферendum.
- Афанасьев Ю. Н., ред. 1997. *Советское общество: Возникновение, развитие, исторический финал*. Т. 1. *От вооруженного восстания в Петрограде до второй сверхдержавы мира*. Москва: РГГУ.
- Барановский В., Поташенко Г., 2005. *Староверие Балтии и Польши: краткий исторический и биографический словарь*. Vilnius: Aidai.
- Блюм А., Меспуле М., 2008. *Бюрократическая анархия: Статистика и власть при Сталине*. Москва: РОССПЭН.
- Брандербергер Д., 2009. *Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931–1956)*. Санкт-Петербург: ДНК.
- Вдовин А. И., 2004. *Русские в XX веке*. Москва: Олма-Пресс.
- Зинченко И. П., 1976. Национальный состав и языки населения СССР. In: Максимова Г. М., ред. *Всесоюзная перепись населения 1970 года*. Сборник статей. Москва.
- Зубкова Е. Ю., 2008. «Другой СССР»? Особенности реализации советского проекта в республиках Балтии (1950-е – 1960-е гг.). In: *Okupācijas režīmi Baltijas valstīs 1940–1991: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un tarptautiskās konferences materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris, Rīga*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 677–695.
- Исаков С. Г., 2004. Русские в Эстонии 1920–1930-х гг. и их дальнейшая судьба. In: Черкасова О. А. *Прекрасное ведет нас через мосты*. Сборник статей, посвященный русско-эстонским культурным связям, 127–143.

- Кадио Ж., 2002. Как упорядочивали разнообразие: списки и классификации национальностей в Российской империи и в Советском Союзе (1897–1939 гг.). *Ab imperio*, 4, 177–206.
- Касаткина Н., 2007. Русские в современной Литве: меньшинство, диаспора или часть гражданского общества. *Etniškumo studijos 2 / Ethnicity Studies 2*, 18–42.
- Ковтун А., 2003. Русский мир Каунаса. Культурное общество в 1918–1940 гг. *Darbai ir dienos* 34, 145–175.
- Короваева В. Н., 1976. Миграция населения СССР. In: Максимова Г. М., ред. *Всесоюзная перепись населения 1970 года*. Сборник статей. Москва, 248–249.
- Маковская И., Фомин А., ред. 2008. *Русские в истории и культуре Литвы*. Vilnius: Vaga.
- Мартин Т., 2010. *Империя положительного действия. Нации и национализм в СССР, 1923–1939*. Москва: РОССПЭН.
- Миллер А., 2008. *Империя Романовых и национализм*. Эссе по методологии исторического исследования. Москва: Новое литературное обозрение.
- Михелев Л., 2006. *Русское дворянское собрание Литвы*. Вильнюс: SAVO.
- Поляков Ю. А., 2001. *Население России в XX веке: Исторические очерки*, 2, 1940–1959. Москва: РОССПЭН.
- Поташенко Г., 2008. Староверие в Эстонии, Латвии, Литве и Польше после 1990 г. In: *Коренное русское меньшинство в Эстонии и Европе*. Доклады конференции. Tartu – Kolkja 2–3 X 2008. Союз региональных и миноритарных языков Эстонии, 66–78.
- Симонян Р. Х., 2003. *Россия и страны Балтии*. Москва: Akademia.
- Тишков В. А., 2003. *Реквием по этносу*. Исследования по социально-культурной антропологии. Москва: Наука.
- Тишков В. А., 2008. «Национальная политика» довоенного советского периода (доклад на международной научной конференции «История сталинизма Итоги и проблемы изучения», 5 декабря 2008 г., Москва).
- Флейшман Л., Равдин Б., 2007. *Балтийско-русский сборник II: Материалы по истории русской жизни в Каунасе и Риге. Из архива Гугеровского института*. Stanford.
- Фурман Д., Задорожнюк Э., 2004. Притяжение Балтии (балтийские русские и балтийские культуры). *Мир России*, XIII (3), 98–130.
- Халид А., 2011. Узбекистан: рождение нации. *Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре*, 78, 34–46.
- Шлевис Г., 2006. *Православные храмы Литвы: страницы истории*. Вильнюс: Свято-Духов монастырь.